

उत्थाय तु महातेजाः प्रकृतीस्ता निशाम्य च ।
अब्रवीद्धातरं रामो लक्ष्मणं पुण्यलक्षणम् ॥ १६
अस्मद्व्यपेक्षान्सौमित्रे निरपेक्षान्गृहेष्वपि ।
वृक्षमूलेषु संसृप्तान्पश्य लक्ष्मण सांप्रतम् ॥ १७
यथैते नियमं पौराः कुर्वन्त्यस्मन्निवर्तने ।
अपि प्राणानसिष्यन्ति न तु त्यक्ष्यन्ति निश्चयम् ॥ १८
यावदेव तु संसृप्तास्तावदेव वयं लघु ।

B4 तं); V1 D1-3 M4 -तीरं तं (D3 M4 तत्); D4.7 -तीरायां (for -तीरायास्). S1 D6 गोकुलाकुलतां नीतं. —^b) S1 N V1 B D1-3.6 M4 तमसातीर (D1.3 °थं)माश्रि (S1 N B3 D6 °स्थितः); D4.7 तमसायां समाश्रितः. —D5 reads 15^{cd} before 14. —^c) Dg1 Dm1 तां रात्रीं; D2 रात्रिं तां (by transp.). —^d) N2 D4.5.7 वृतः (for सह).

16 B4 reads 16-17^b in marg. —^a) Dt1 T1.2 G3 च (for तु). S1 N B3 D4-6 M4 उत्थाय चिर (N1 D5 °य चार्ध; N2 B3 °याथार्ध; M4 °य त्वर्ध)रात्रे स (D4 च); V1 D1.3.7 उत्थाय तु (D1 °यार्ध; D7 °य च) विरात्रे स (D3 तु; D7 च); B1.2 उत्थायापर (B2 [m. also as in N1] °वर) रात्रे स; B4 उत्थायोत्तरपात्रे तु; D2 उच्छाये तु विरात्रे स (sic). —^b) S1 N V1 B D1-7 M4 प्रजाः सुप्ता (for प्रकृतीस्ता). S1 B1.2.4 D2 निश (B1 °*)म्य च; D3 G2 M1.4 निशाम्य तु (D3 सः; M4 ताः). —^d) S1 N V1 B D1-7 M4 शुभ- (for पुण्य-). D1.6 -लक्ष्मणं.

17 B4 reads 17^{ab} in marg. (cf. v.l. 16). —^a) S1 N V1 B1-3 D1-3.6 M4 व्यपेक्षया तात (N2 B1.2.3 [also] आतर). —^b) S1 N V1 B3.4 Dg1 Dt1 D1-4.6.7 G1 M2-4 निर्व्य (V1 Dt1 D1 G1 °र्वि)पेक्षान् (for निरपेक्षान्). —D4.7 om. (hapl.?) from गृहेष्वपि (in ^b) up to पौरान् (in ^a) (cf. S1 var.). S1 V1 B4 D1-3.6 M4 सुखेष्विमान्; N B1-3 Dd1 Dm1 G2 M1-3 गृहेष्विमान्; D5 सहोषितान् (for गृहेष्वपि). —^c) Dt1 T1 संसृक्तान् (for संसृप्तान्). —^d) S1 N V1 B D1-7 M4 पश्य पौरान् (N2 B3 सुप्तान्; D4.7 om. up to पौरान्) गृहेष्विव.

18 D4.7 om. 18. —^a) D3 य * * * ; D5 यथैव; T3 यदैते (for यथैते). S1 N V1 B D1-3.5.6 M4 निश्चिताः सर्वैः T1 M2 नियताः (M2 °तं) पौराः. C_v : तथैते नियममिति सम्यक्. C_v —^b) S1 N V1 B D1.5.6 M4 यतंते (V1 D1 °त्य)स्मन् (S1 N1 B1.4 स्म); D2 यतंतोस्मिन्; D3 * * * न्य° (for कुर्वन्त्यस्मन्-). —^c) Dg1 T1.2 M3 प्राणा. Dg1 Dd1 Dm1 T1.2 M3 C_m नशिष्यन्ति; Dt1 Ct न्यसिष्यन्ति; Cr व्य°; C_g as in text (for असिष्यन्ति). S1 V1 D1-3.5.6 M4 अपि देहांस्यजिष्यन्ति न त्यजिष्यन्ति निश्चयं (D5 संभ्रमं); N B त्यक्ष्यं (B4 °जं)ति हि तथा देहा (B3 [sup. lin. also] प्राणा) नपि नैवा (B1 °न्मकृते ना)त्र संशयः.

रथमारुह्य गच्छामः पन्थानमकुतोभयम् ॥ १९
अतो भूयोऽपि नेदानीमिक्ष्वाकुपुरवासिनः ।
स्वपेयुरनुरक्ता मां वृक्षमूलानि संश्रिताः ॥ २०
पौरा ह्यात्मकृतादुःखाद्विप्रमोच्या नृपात्मजैः ।
न तु खल्वात्मना योज्या दुःखेन पुरवासिनः ॥ २१
अब्रवील्लक्ष्मणो रामं साक्षाद्दर्भमिव स्थितम् ।
रोचते मे महाप्राज्ञ क्षिप्रमारुह्यतामिति ॥ २२

G. 2. 44. 24
B. 2. 46. 24
L. 2. 48. 24

19 ^b) D3 lacuna for वयं. —^c) D3 वयमा * * (for रथमारुह्य). B4 D1.3.4 गच्छाम. —^d) S1 N1 B D6 M4 पथाने (M4 °न्ये)न तपोवनं; N2 V1 D1-5.7 प (D1.3 पं; D4.7 त)था येन तपो (D3 °था)वनं. —After 19, S1 N1 D1.2.4-7 ins. : 1024* एवमेते विमोक्ष्यन्ति मतिमस्मद्व्यपेक्षणे ।

अतोऽन्यथा कृतेऽस्माभिर्न तु मोक्ष्यन्ति निश्चयम् ।

[(1. 1) N1 गतिम् (for मतिम्). N1 असदिना वने; D1.2.5 असद्विमोचने (for असद्व्यपेक्षणे). —D1 om. 1. 2. —(1. 2) D4.7 कृता (for कृते). D2 मो * * (for मोक्ष्यन्ति).]

20 ^a) S1 N1 D6 तात; N2 B2-4 D2.5 इति; V1 D1.3 येन; B1 यदि; D4.7 अपि (for अतो). G2 [5]पि भूयो (by transp.). B2 (bf. corr.)⁴ मेदिन्याम्; D1 तेदानीं (for नेदानीम्). —^b) M4 इक्ष्वाकुपुरवासिनः. —D2 om. (hapl.) 20^c-21. —^c) S1 स्वपथेषु; N1 B2 उपेयुर; B1 (m. also as in text).³ (m. also) अपेयुर (for स्वपेयुर). B4 अनु-युक्ता; G3 अनुरक्तो (sic) (for °रक्ता). S1 N1 B1.2.4 D1.3-7 M4 मे; B3 नो; B (ed.)मा (for मां). V1 स्वपेय्वःनुरक्ता मे. —^d) V1 D4.5.7 G3 M4 -मूलम्; Dt1 Dm1 T1 G2 M1 -मूलेषु; Cr.m.g as in text (for -मूलानि). S1 N V1 B D1.3-7 G3 M4 [उ]पाश्रिताः (for संश्रिताः).

21 D2 om. 21 (cf. v.l. 20). —^a) D4.7 [अ]पि (for हि). S1 B4 D1 [अ]नुगताद्; N V1 B1-3 D3-7 M4 [अ]नुगता (for [आ]त्मकृताद्). —^b) N2 विप्रमुच्या; Dd1 Dm1 D1 M2 °मोक्ष्या (for °मोच्या). S1 N V1 B D1.3-7 नराधिपैः (for नृपात्मजैः). M4 क्षिप्रं मुच्य नराधिपं. —^c) D1.4 ननु (for न तु). S1 V1 D3.5.6 G3 M4 खल्वात्मनो; N सर्वात्मना. B4 D7 योह्या (sic); D4 योघ्या (sic) (for योज्या). —^d) S1 N V1 D4-7 दुःखेषु; Dm1 दुःखे च (for दुःखेन). D1 दुःखे पुरनिवासिनः.

22 ^a) S1 V1 D1-3.6 अथाह; N1 तथा हि; N2 B तथाह (for अब्रवील्). D4.5.7 लक्ष्मणस्त्वब्रवीद्रामं. —^b) D1 अव-स्थितं; D4.7 इवापरं (for इव स्थितम्). —^c) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T1.2 G1.3 M2.3 तथा (for महा-). M3 प्राज्ञः. —^d) B1.2 (m. also) Dg1 रथम् (for क्षिप्रम्). —After 22, N2 B1.3.4 ins. :

1025* सूतमाह ततो रामस्वरितस्तुरगोत्तमैः ।

2. 4I. 23]

रामायणे

G. 2. 44. 0
B. 2. 46. 26
L. 2. 48. 25

सूतस्ततः संत्वरितः स्यन्दनं तैर्हयोत्तमैः ।
योजयित्वाथ रामाय ग्राञ्जलिः प्रत्यवेदयत् ॥ २३
मोहनार्थं तु पौराणां सूतं रामोऽब्रवीद्वचः ।
उदङ्मुखः प्रयाहि त्वं रथमास्थाय सारथे ॥ २४
मुहूर्तं त्वरितं गत्वा निवर्तय रथं पुनः ।
यथा न विद्युः पौरा मां तथा कुरु समाहितः ॥ २५

[Ñ₂ तुरगोपमैः. B₃ (sup. lin. also) त्वरितं हि हयोत्तमैः (for the post. half).];

while B₂ ins. :

1026* सूतं ततः संत्वरितमाह रामो हयोत्तमैः ।

whereas Dg₁ Dt₁ Dd₁ Dm₁ S ins. :

1027* अथ रामोऽब्रवीच्छ्रीमान्सुमन्त्रं युज्यतां रथः ।
गमिष्यामि ततोऽरण्यं गच्छ शीघ्रमितः प्रभो ।

[(1. 1) Dt₁ Dd₁ Dm₁ सूतं शीघ्रं सं- (for श्रीमान्सुमन्त्रं). M₃ रथं. —(1. 2) M₄ राज्याद् (for अरण्यं). T₃ M₄ इति प्रभुः; G₁ इतः परं.]

23 Ñ₂ B om. 23-24^b. —^a) V₁ D_{1.2.5} ततः सूतः (by transp.) (for सूतस्ततः). Ñ₁ V₁ Dm₁ स त्वरितः; D₂ तं त्वरितः; D_{4.7} तु त्वरितः (for संत्व^o). Ś₁ D₆ ततस्तु सूतस्त्वरितः; M₄ सूतस्ततः स्म त्वरितः. —^b) V₁ D_{1.3} तं (for तैर्). Ś₁ Ñ₁ D_{2.4-7} M₄ स्यन्दनेन (D_{2.5} ने तान्; D_{4.7} ने च) हयोत्तमान्. —^c) Ś₁ Dt₁ Dd₁ Dm₁ D_{4.6.7} G₂ M₁ तु; Ñ₁ Dg₁ T₃ G₁ M₃ च; D₅ [आ ङु; M₂ स (for [अ]थ). Dg₁ Dt₁ Dd₁ Dm₁ T₃ G₂ M_{1.3} रामस्य (for रामाय). —After 23, Dg₁ Dt₁ Dd₁ Dm₁ T G M₁₋₃ ins. :

1028* अयं युक्तो महाबाहो रथस्ते रथिनां वर ।
त्वमारोहस्व भद्रं ते ससीतः सहलक्ष्मणः ।

[(1. 1) G₂ M₁ अथ (for अयं). Dt₁ महाबाहु (sic). Dg₁ reads वस्ते र in marg. G₃ रथेन (for रथस्ते). Dg₁ (bf. corr.) Dd₁ T₃ वरः. —(1. 2) Dg₁ G₁ तमारोहस्व; Dt₁ Dd₁ Dm₁ त्वरयारोह (for त्वमा^o).]

24 Ñ₂ B om. 24^{ab} (cf. v.l. 23). —Dg₁ Dt₁ Dd₁ Dm₁ T G M₁₋₃ read 24-26 (followed by 1029*) after 28. —^a) D₄ om. (hapl.) from पौराणां up to विद्युः in 25°. —^b) V₁ वचोब्रवीत् (by transp.). —^d) Ś₁ D₆ आदाय; Dt₁ M₄ आरुह्य (for आस्थाय).

25 D₄ om. up to विद्युः in ^o (cf. v.l. 24). —Dg₁ Dt₁ Dd₁ Dm₁ T G M₁₋₃ read 24-26 (followed by 1029*) after 28. —^a) Ñ₁ D_{1.5.7} G₁ त्वरितो. —^c) V₁ B₃ (sup. lin. also) विद्युः (for विद्युः). V₁ B₃ (sup. lin. also) Dg₁ (sic) पौराणां; D_{5.7} पौरा मे (for पौरा मां). Ś₁ Ñ₁ D₆ यथा च न (Ñ₁ न मे) विद्युः पौरास्.

26 Dg₁ Dt₁ Dd₁ Dm₁ T G M₁₋₃ read 24-26

रामस्य वचनं श्रुत्वा तथा चक्रे स सारथिः ।
प्रत्यागस्य च रामस्य स्यन्दनं प्रत्यवेदयत् ॥ २६
तं स्यन्दनमधिष्ठाय राघवः सपरिच्छदः ।
शीघ्रगामाकुलावर्तं तमसामतरन्दीप्त् ॥ २७
स संतीर्य महाबाहुः श्रीमाञ्जिशवमकण्टकम् ।
प्रापद्यत महामार्गभयं भयदर्शनाम् ॥ २८

followed by 1029*) after 28. —^a) Dg₁ Dt₁ Dd₁ Dm₁ T₃ G_{1.2} M₁₋₃ तु वचः (for वचनं). —^b) M₄ यथा (for तथा). Dt₁ Dd₁ Dm₁ G₂ M₁ च; D₃ om. (subm.) (for स). —^c) B₁ प्रत्यावेद्य (sic). Ś₁ Ñ₁ V₁ B D_{1-4.6.7} M₄ तु (Ñ₁ B D_{4.7} च) रामाय (for च रामस्य). —After 26, Dg₁ Dt₁ Dd₁ Dm₁ T G M₁₋₃ ins.; M₄ ins. after 28 :

1029* तौ संप्रयुक्तं तु रथं समास्थितौ
तदा ससीतौ रघुवंशवर्धनौ ।
प्रचोदयामास ततस्तुरंगमा-
न्स सारथिर्धेन पथा तपोवनम् ।
ततः समास्थाय रथं महारथः
ससारथिर्दाशरथिर्वनं ययौ ।
उदङ्मुखं तं तु रथं चकार सः
प्रयाणमाङ्गल्यनिमित्तदर्शनात् ।

[(1. 1) G₁ तं (for तौ). T₃ संप्रयुक्तं (for सं^o). M₄ सुमंत्रयुक्तं. —G₁ damaged from समास्थितौ up to 1. 2. —(1. 2) M₃ तथा (for तदा). T₃ ससीतां. —(1. 4) Dg₁ तथा; Dt₁ यथा (for पथा). —(1. 5) G₁ सराववः (for महारथः). —(1. 7) Dg₁ तुरगं; Cg as above (for तु रथं). Dt₁ Dm₁ om. सः. —(1. 8) T₂ M₂₋₄ Cv.r -मंगल्य-]

—Thereafter M₄ cont. 1031*; while Dg₁ Dt₁ Dd₁ Dm₁ S (M₄ after 1031*) ins. an addl. colophon. [—Sg. no. (figures, words or both): All above MSS. (ex. M₄) 46; M₄ 44. —After colophon, T₂ concludes with श्रीरामचन्द्राय परमगुरुवे नमः, G श्रीरामाय नमः.]

27 ^a) Ś₁ D_{4.6.7} स; D₂ तत् (for तं). Ñ₂ B₁ समास्थाय (for अधिष्ठाय). G₁ धर्मात्मा रथमारुह्य. —^c) Ñ₂ B_{1.2.4} D₃ शीघ्रं ताम्; B₃ (m. also as in Ñ₂) शीघ्रमार्गा; T₃ शीघ्ररामा. —^d) Ñ₂ V₁ B_{2.4} D_{1.2} अतरत्तमसां (Ñ₂ समं [meta.]) (by transp.); B₁ अतरत्तामसा; B₃ T₃ आतरत्तामसां; D₃ M_{3.4} अतरत्तमसा; G₂ तमसामातरन् (for तमसामतरन्).

28 ^a) Ś₁ Ñ₁ V₁ B D_{1.2.5.6} M₄ संतीर्य च; D₃ तामुत्तीर्य; D_{4.7} संतीर्त्वा च (for स संतीर्य). —^b) Ś₁ Ñ₁ V₁ B D_{1-4.6.7} श्रीमच् (for श्रीमाञ्). M₄ श्रीमत्समम् (for श्रीमाञ्जिशवम्) Ñ₂ अकर्षणं (for अकण्टकम्). —^c) Ś₁ Ñ₁ V₁ B D₁₋₇ M₄ प्रपेदे तमसामार्गं (D_{4.5.7} तीर) मभयं क्षेम (Ś₁ D_{2.4-7} शुभ).

प्रभातायां तु शर्वर्यां पौरास्ते राघवं विना ।
 शोकोपहतनिश्चेष्टा बभूवुर्हतचेतसः ॥ २९
 शोकजाश्रुपरिघ्ना वीक्षमाणास्ततस्ततः ।
 आलोकमपि रामस्य न पश्यन्ति स्म दुःखिताः ॥ ३०
 ततो मार्गानुसारेण गत्वा किञ्चित्क्षणं पुनः ।

मार्गनाशाद्विषादेन महता समभिप्लुताः ॥ ३१
 रथस्य मार्गनाशेन न्यवर्तन्त मनस्विनः ।
 किमिदं किं करिष्यामो दैवेनोपहता इति ॥ ३२
 ततो यथागतेनैव मार्गेण क्लान्तचेतसः ।
 अयोध्यामगमन्सर्वे पुरीं व्यथितसज्जनाम् ॥ ३३

G. 2. 44. 30
 B. 2. 47. 15
 L. 2. 48. 31

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

दर्शनं. Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1-3 read 24-26
 (followed by 1029*) after 28. —After 28, M4 ins.
 1029*.

29 Dm1 begins with ॐ, M1.2 श्रीरामाय नमः. —^a)
 T G M गतः; Cg.t as in text (for हत-). G1 -चेतनाः.
 —For 29-33, Ś1 Ñ V1 B D1-7 subst. 1031*.

30 M3 om. (hapl.) from 30 up to l. 3 of 1030*.
 —^a) M3 -परिन्धूना (sic). —^b) Dg1 Dd1 Dm1 वीक्ष्य-
 माणास्. —^c) T2 इति (for अपि). —^d) Dt1 पश्यन्मा*
 (corrupt). —After 30, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 S (M3 om.
 l. 1-3 for which see above) ins.:

1030* ते विषादार्तवदना रहितास्तेन धीमता ।
 कृपणाः करुणा वाचो वदन्ति स्म मनस्विनः ।
 धिगस्तु खलु निद्रां तां यथापहतचेतसः ।
 नाद्य पश्यामहे रामं पृथूरस्कं महाभुजम् ।
 कथं नाम महाबाहुः स तथावितथक्रियः । [5]
 भक्तं जनमभिल्यज्य प्रवासं राघवो गतः ।
 यो नः सदा पालयति पिता पुत्रानिवौरसान् ।
 कथं रघूणां स ज्येष्ठस्यक्त्वा नो विजनं गतः ।
 इहैव निधनं यामो महाप्रस्थानमेव वा ।
 रामेण रहितानां हि किमर्थं जीविनं हि नः । [10]
 सन्ति शुष्काणि काष्ठानि प्रभूतानि महान्ति च ।
 तैः प्रज्वाल्य चितां सर्वे प्रविशामोऽथ पावकम् ।
 किं वक्ष्य मो महाबाहुरनसूयः प्रियंवदः ।
 नीतः स राघवोऽस्माभिरिति वक्तुं कथं क्षमम् ।
 सा नूनं नगरी दीना दृष्ट्वास्मान्नाघवं विना । [15]
 भविष्यति निरानन्दा सखीबालवयोधिका ।
 निर्यातास्तेन वीरेण सह नित्यं जितात्मना ।
 विहीनास्तेन च पुनः कथं द्रक्ष्याम तां पुरीम् ।
 इतीव बहुधा वाचो बाहुमुद्यम्य ते जनाः ।
 विलपन्ति स्म दुःखार्ता विवत्सा इव धेनवः । [20]

(l. 1) G2 M1 -नयना (for -वदना). —(l. 2) M4 कृपणा

(for करुणा). Dt1 Dd1 Dm1 मनीषिणः (for मनस्विनः). —(l.
 3) Dg1 Dd1 [अ]पहत- (for °हत-). Dt1 Dd1 Dm1
 -चेतनाः. —(l. 4) G1 महारजं (for °भुजम्). —(l. 5) Dt1
 Dd1 Dm1 रामो; T1 ना* (for नाम). M3 damaged for
 तथा. M4 तथागतविक्रियः. —(l. 6) Dg1 T1.2 G3 M2 परिल्यज्य;
 M4 इह ल्यक्त्वा (for अभिल्यज्य). Dt1 तापसो (for राघवो).
 —(l. 7) Dg1 पालयते; G2 पालयिता. —(l. 8) Dg1 Dt1
 Dd1 Dm1 T3 M2.3 स श्रेष्ठस्; M4 श्रेष्ठः सस् (for स ज्येष्ठस्).
 Dt1 Dd1 Dm1 विपिनं (for विजनं). M2 गतं. —(l. 9) M3
 damaged for यामो. Dm1 च (for वा). —(l. 10) Dt1 नो;
 M4 वै; Cv as above (for हि). Dt1 Dd1 Ct हितं (for हि नः).
 —(l. 11) T3 संतु (for सन्ति). T1.2 G M1.3.4 काष्ठानि
 शुष्काणि (by transp.). —(l. 12) Dg1 M2 [S]थ वानलं;
 Dt1 [S]थ वा वयं; M4 यथा वयं. —(l. 14) T1.2 G3 क्षमं कथं
 (by transp.). —(l. 15) M4 [अ]स्मान्दृष्ट्वा (by transp.).
 —(l. 16) G1 M4 गतानंदा. T3 [S]धिता (sic); G2 [S]धिकं
 (for सधिका). —(l. 17) M3 damaged for निर्याति in निर्यातास्.
 Dt1 Dd1 Dm1 महात्मना (for जिता°). —(l. 18) M4 पश्याम
 (for द्रक्ष्याम). —(l. 19) G2 M1 वा (for [इ]व). Dm1
 T1.2 बाहून् (for बाहुम्). M4 दुःखिताः (for ते जनाः).
 —(l. 20) Dt1 M4 हतवत्सा इवाद्यगाः (M4 °वर्षभाः) (for
 the post. half).]

31 ^b) Dt1 Dd1 Dm1 Ct ततः क्षणं; M1 क्षणं पुरः (for
 क्षणं पुनः). —^c) M4 मार्गनाशविषादेन सहसा समभिप्लुताः.

32 ^a) Dt1 Dd1 रथमार्गानुसारेण. —^b) T2 न्यवर्तन्त.
 —^c) T2 किमिदानीं (for किमिदं किं).

33 ^a) Dg1 Dt1 M4 तदा; M3 तथा (for ततो). —For
 29-33, Ś1 Ñ V1 B D1-7 subst.; M4 cont. after 1029*:

1031* प्रबुध्य पौरास्तु ततो निशाक्षये
 रथस्य तत्संदृष्टुर्निवर्तन्तम् ।
 नृपात्मजः सोऽनुगतः पुरीमिति
 व्यपेक्षया ते नगरीं पुनर्ययुः ।

G. 2. 45. 1
B. 2. 48. 2
L. 2. 49. 1

अनुगम्य निवृत्तानां रामं नगरवासिनाम् ।
उद्धतानीव सत्त्वानि बभूवुरमनस्विनाम् ॥ १

[(1. 1) Ñ1 B1 प्रबुद्धः. Ñ1 निशाक्षये तदा; D4 ततो निशाक्षये. V1 D1.3 M4 समुत्थितास्तास्तु (D1 °ता सा तु) निशाक्षये प्रजा. —(1. 2) B2 वै (for तत्). —(1. 3) V1 B2.4 D1-3 नृपात्मजश्च (B4 °स्य). B3 M4 नृपात्मजस्यानुगताः (M4 °तं). B2 D5 इतः; D3 इव; D4 इमां (for इति). —(1. 4) D5 [ए]वं (for ते). S1 D2 नगरं (for °रं).]

—After 33, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 S ins.:

1032* आलोक्य नगरीं तां च क्षयव्याकुलमानसाः ।
अवर्तयन्त तेऽश्रूणि नयनैः शोकपीडिताः ।
एषा रामेण रहिता नगरी नातिशोभते ।
आपगा गरुडेनेव हृदादुद्धतपद्मगा ।
चन्द्रहीनमिवाकाशं तोयहीनमिवार्णवम् ।
अपश्यन्निहतानन्दं नगरं ते विचेतसः ।
ते तानि वेश्मानि महाधनानि
दुःखेन दुःखोपहृता विशन्तः ।
नैव प्रजग्मुः स्वजनं जनं वा
निरीक्षमाणाः प्रविनष्टहर्षाः ।

[5]

[10]

[(1. 1) M3 -चेतसः (for -मानसाः). —(1. 2) Dg1 Dt1 T2.3 M3.4 (inf. lin. sec. m., bf. corr. as above) Ct आवर्तयन्त (Dg1 °ति); G2 M1 अन्ववर्पत; Cv.r.m.g as above. Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 M3 शोकपीडितैः. —(1. 3) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T3 M2 नगरी रहिता (by transp.). —(1. 4) Dg1 T2 G2 M1 [ए]व (for [इ]व). Dg1 बलाद् (for हृदाद्). —(1. 6) T1.2 विचेतनाः. —(1. 7) M4 महाहर्षाणि (for महाधनानि). —(1. 8) M4 तदाति- (for दुःखेन). —(1. 9) T2 प्रजग्मे; T3 G2.3 M1.2.4 Cr.m.g प्रजग्मुः; G1 प्रजजं; Ct °जग्मुः (as above). Dt1 पुरं; G2 वनं (for जनं). —(1. 10) Dg1 Dm1 निरीक्षमाणाः; T3 विनिक्षमाणाः (sic).]

Colophon. —M4 om. colophon (cont. the Sg.) —Sg. name: S1 Ñ2 V1 B D1-3.6 तमसातीर (V1 °रे) निवासः; Ñ1 पौरमोहः; D4.7 पौरव्या (D7 °स्या) मोहः; D6 पौरप्रत्यागमनं. —Sg. no. (figures, words or both): Ñ1 D1.3 om. S1 D4.7 48; Ñ2 B1.3.4 43; V1 45; B2 34; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D2 T G M1-3 47; D5 52; D6 44. —After colophon, D6 T2 G2.3 conclude with श्री (D6 om.) रामाय नमः.

42

M4 continues the previous Sarga. Dm1 begins with ॐ; M1 श्रीरामचन्द्राय नमः; M2 श्रीरामाय नमः. —Before 1, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 S ins.:

स्वं स्वं निलयमागम्य पुत्रदारैः समावृताः ।
अश्रूणि मुमुचुः सर्वे बाष्पेण पिहिताननाः ॥ २

1033* तेषामेवं विषण्णानां पीडितानामतीव च ।
बाष्पविप्लुतनेत्राणां सशोकानां मुमूर्षया ।

[(1. 1) Dd1 एवाविषण्णानां (corrupt). —(1. 2) M4 -विप्लव- (for -विप्लुत-). M4 मुमूर्षया.]

1. °) Dt1 Dd1 Dm1 अभिगम्य. —D2 om. from 1° to 1. 2 of 1034*. —Ñ1 illeg. from ° to बभूवुर in °. —°) Ñ2 B3.4 उद्धतानि; V1 तपतानि (sic); B2 D3.5-7 तद्धतानि; D4 तद्धतानि (for उद्धतानि). —°) S1 Ñ V1 B D1.3-7 गतचेतसां (D1 °सः; D7 °सं) (for अमनस्विनाम्).

2 D2 om. 2 (cf. v.l. 1). —°) D1 सस्वं (sic); G2 स्वस्वं (for स्वं स्वं). S1 Ñ1 D4-7 ते गृहम्; Ñ2 V1 B D1.3 M4 शरणम् (for निलयम्). S1 D4.6.7 आसाद्य (for आगम्य). —°) S1 D4-7 G2 M1.4 समागताः. —°) S1 V1 D3.6 स (D3.6 सु)स्वरं बाष्पविह्वलाः (V1 D3 °कुवाः); Ñ1 D4.5.7 सस्वनं (Ñ1 °स्वरं; D5 °स्वरं) बाष्पगद्गदाः; Ñ2 B सुस्वरं (B1.4 सस्वराः) शोकविकृवाः (B2.4 °विह्वलाः); D1 सत्वरं बाष्पमुद्धता (sic); M4 बाष्पपूर्णमुखा नराः. —After 2, S1 Ñ V1 B D1-7 M4 ins. (D2 after 1° owing to omission; Ñ D5 ins. 1. 1-2 after 2 and 1. 3-6 after 3):

1034* न स्म सद्यो मृतान्कश्चित्सुप्रियानपि वान्धवान् ।
तथा शोचन्त्ययोध्यायां यथा रामविवासनम् ।
न च श्रीराविशत्कंचिच्च चैव जुहुयुर्दिजाः ।
ब्रह्म न प्राभवत्किंचिच्च धर्मोऽभ्यवर्तत ।
व्यनन्दन्बाष्पमुत्सृज्य केचित्तत्र सुदुःखिताः ।
शयनेष्वपतन्त्रान्ये निकृता इव पादपाः ।

[5]

[D2 om. 1. 1-2 (cf. v.l. 1). —(1. 1) B3 तांस्तु; D4.7 नास्म (for न स्म). D5 नास्मरयो (for न स्म सद्यो). S1 D1 मृताः (for मृतान्). Ñ1 illeg.; B1 D4.5.7 M4 कांश्चित्; D1 केचित् (for कश्चित्). V1 B1 स्वप्रियान्; B3 सप्रियान् (for सुप्रियान्). D4.7 वापि; M4 न च (for अपि). Ñ1 प्रियानपि च. B2 बांधवः. —(1. 2) D4.7 निःस्नेहा; D5 [अ]तिस्नेहाद् (for [अ]योध्यायां). S1 B1 D4.6.7 -विवासने; B4 -विसादने; D1 -विवेशनं (for -विवासनम्). —Ñ1 om. 1. 3-6; D4.7 om. 1. 3-4. —Ñ2 repeats consecutively 1. 3. —(1. 3) D5 श्रीशोभितः (for श्रीराविशत्). V1 किंचिन्; D5 कश्चिन् (for कंचिन्). Ñ2 (first time) D5 न च धर्मो व्यवर्तत (for the post. half). Ñ2 (second time) B पौरा न चा (B1 न पौराश्वा) विशन्केचिजुहुर्न दिजातयः; M4 न च धीराविशत्कांश्चिदिजातिनाप्यजुह्वत. —D5 om. 1. 4. —(1. 4) Ñ2 B1.4 प्रा (B4 प्र) वदत्कश्चिन्; B2 प्रावदत्केचित्; D2 प्राभवत्किंचिन्. V1 B3 ब्राह्मणप्रभावा (B3 °प्रावद) त्कश्चिन्

न चाहृष्यन्न चामोदन्वाणिजो न प्रसारयन् ।
 न चाशोभन्त पण्यानि नापचन्गृहमेधिनः ॥ ३
 नष्टं दृष्ट्वा नाभ्यनन्दन्विपुलं वा धनागमम् ।
 पुत्रं प्रथमजं लब्ध्वा जननी नाभ्यनन्दत ॥ ४
 गृहे गृहे रुदन्त्यश्च भर्तारं गृहमागतम् ।

व्यगर्हयन्त दुःखार्ता वाग्भिस्तोत्रैरिव द्विपान् ॥ ५
 किं नु तेषां गृहैः कार्यं किं दारैः किं धनेन वा ।
 पुत्रैर्वा किं सुखैर्वापि ये न पश्यन्ति राघवम् ॥ ६
 एकः सत्पुरुषो लोके लक्ष्मणः सह सीतया ।
 योऽनुगच्छति काकुत्स्थं रामं परिचरन्वने ॥ ७

G. 2. 45. 10
 B. 2. 48. 8
 L. 2. 49. 9

(for the prior half). D1 [s]भ्यवर्तते; D3 न्यवर्तते; M4 ह्यवर्तते (for सभ्यवर्तते). —(1. 5) B4 D2 व्यरुदन् (for व्यनदन्). V1 व्यादनवाष्पं (corrupt) समुत्सृज्य (for the prior half). D3 सुदुःखितः. —(1. 6) D2 शयने न्यपतंश्चान्ये (for the prior half). D1 निकृता; D4 न्यकृता (for निकृता).]

3 Ś1 D4.6.7 om. 3. —^{ab}) B प्राहृष्यन्; Dd1 Dm1 चाहृषन्; M3 चाभाष्यन् (for चाहृष्यन्). B न चा (B3 [also] वा)मज्जन् (for न चामोदन्). V1 D1-3 M4 न प्रा (D1.2.प्र)मोदन्न चाहृष्यन् (for ^a). B3 D1-3 [अ]प्रसारयन्. M4 नाभ्ययोपि प्रसारिता (for ^b). Ñ2 D5 अप्रसा (D5 °मा)देन वणिजो न पण्यानि च चक्रिरे (D5 वद्विरे). —^c) M4 [आ]हरन्त (for [अ]शोभन्त). B3 पश्यानि; D5 T3 M4 Cr.g पुण्यानि; Ck as in text (for पण्यानि). —^d) Ñ2 [आ]चरन् (for [अ]पचन्).

4 Ñ1 illeg. for ^{ab}. —^a) Ś1 V1 D1-3.6 M4 इष्टं; Ñ2 B1-3 लब्धं (for नष्टं). D4.5.7 लब्ध्वा (for दृष्ट्वा). Ś1 Ñ2 V1 B D1-3.6 M4 न चा (Ś1 Ñ2 B3 D6 च ना [by transp.]) ह (B3 °कृ)व्यन्; D4.7 धनं दृष्ट्वा; T3 नाप्यनन्दन् (for नाभ्यनन्दन्). —^b) B4 साधनागमं; D4.5.7 धनसंचयं (for वा धनागमम्). —^{cd}) D2.3 पुत्रं. Ś1 V1 D1-3.6 M4 दृष्ट्वा (for लब्ध्वा). D4.5.7 पुत्रं प्रसूतं दृष्ट्वापि (D5 °ष्ट्वा च) (for °). D1 सवित्री; M4 जनित्री (for जननी). Ñ1 नाभ्यनन्दत; D4.7 नाभिनन्दति (for नाभ्यनन्दत). Ñ2 B न चाभ्यनन्दजननी दृष्ट्वा प्रथमजं (Ñ2 B3 च प्रथमं) सुतं.

5 ^a) Ś1 Ñ2 V1 B1.2.4 D1-7 M4 कुले कुले (D2 लेमे [sic]). Ñ2 B4 रुदत्यश्च; D4.7 तु नार्यश्च (for रुदन्त्यश्च). —^c) Ś1 V1 D1-3.6 वितु (D2 °न)दंती (D3 °त) सुदुःखार्ता; B3 व्यगर्हन्त सुदुःखार्ता; Dg1 विगर्हयन्त दुःखार्ता; D4.5.7 अ (D5 व्य)गर्हयन्तः स्वितः सर्वा (D5 नार्यो); G1 व्यगर्हयन्त्यो दुःखार्ता; M4 गर्हयन्ति स्म दुःखार्ता; Cg as in text. —^d) Ñ1 illeg. for वाग्भिस्तोत्रै. D3 वाक्यैस्; D4.5.7 वाक्य- (for वाग्भिस्). Ś1 V1 D1-3.6 M4 द्विपं (for द्विपान्).

6 ^a) Ñ2 न; V1 D1.2.4.5 M1 तु (for नु). V1 D2 गृहे (for गृहैः). —^b) Ñ2 B दारैर्वा (B1 °र)पि; V1 D1-5.7 M4 दारैर्वा किं (D3 किं वा [by transp.]) (for किं दारैः किं). —^c) Ś1 Ñ2 V1 B D1-7 M4 प्राणैर् (for पुत्रैर्). Ñ1 B1 Dg1 Dt1 [अ]पि (for किं). V1 D3 G2 सुखैर्वा किं; Dg1 किं सुखैर्वा; D4.5.7 सुतैर्वापि (for सुखैर्वापि).

7 ^a) Ś1 D4-7 स एकः (D5 °षः) पुरुषो; V1 Dd1 एकः स पुरुषो; D1 एकः सुपुरुषो; D2 एकस्तु पुरुषो (for एकः सत्पुरुषो). —^c) T1 *** छति (damaged) (for योऽनुगच्छति). —^d) D2 परि*;; D3.5 परिचयन् (for परिचरन्). B3 वनं (for वने).

✎ In Ś1 Ñ2 V1 B D1-7 the sequence of stanzas 8-16 (including star passages) is so complicated that it is given separately in a tabular form and is mostly ignored in the notes.

Tabular conspectus of the sequence of stanzas 8-16 in Ś1 Ñ2 V1 B D1-7.

Ś1	Ñ2	V1	B	D1	D2	D3	D4	D5	D6	D7
8	8	8	8	8	8	8	8	8	8	8
II ^{ab}	II ^{ab}	II ^{ab}	II ^{ab}	II ^{ab}	II ^{ab}	II ^{ab}	II ^{ab}	II ^{ab}	II ^{ab}	II ^{ab}
I2 ^{cd}	I2 ^{cd}	I2 ^{cd}	I2 ^{cd}	I2 ^{cd}	I2 ^{cd}	I2 ^{cd}	I2 ^{cd}	2I ^{cd}	I2 ^{cd}	I2 ^{cd}
II ^{c-f}	II ^{c-f}	II ^{c-f}	II ^{c-f}	II ^{c-f}	II ^{c-f}	II ^{c-f}	II ^{c-f}	II ^{c-f}	II ^{c-f}	II ^{c-f}
IO	IO	IO	IO	IO	IO	IO	IO	IO	IO	IO
IO36*	-	-	-	-	IO36*	-	IO36*	IO36*	IO36*	IO36*

G. 2. 45. 11
B. 2. 48. 9
L. 2. 49. 10

आपगाः कृतपुण्यास्ताः पद्मिन्यश्च सरांसि च ।
येषु स्नास्यति काकुत्स्थो विगाह्य सलिलं शुचि ॥ ८
शोभयिष्यन्ति काकुत्स्थमटव्यो रम्यकाननाः ।

आपगाश्च महानूपाः सानुमन्तश्च पर्वताः ॥ ९
काननं वापि शैलं वा यं रामोऽभिगमिष्यति ।
प्रियातिथिमिव प्राप्तं नैनं शक्यन्त्यनर्चितुम् ॥ १०

Ś1	Ñ2	V1	B	D1	D2	D3	D4	D5	D6	D7
I2 ^{ab}	—	—	—	—	I2 ^{ab}	—	I2 ^{ab}	I2 ^{ab}	I2 ^{ab}	I2 ^{ab}
9	9	9	9	9	9	9	9	9	9	9
I035*	I035*	I035*	I035*	I035*	I035*	I035*	I035*	I035*	I035*	I035*
I3 ^{ab}	I3 ^{ab}	I3 ^{ab}	I3 ^{ab}	I3 ^{ab}	I3 ^{ab}	I3 ^{ab}	I3 ^{ab}	I3 ^{ab}	I3 ^{ab}	I3 ^{ab}
I4 ^{ef}	I4 ^{ef}	I4 ^{ef}	I4 ^{ef}	I4 ^{ef}	I4 ^{ef}	I4 ^{ef}	I4 ^{ef}	I4 ^{ef}	I4 ^{ef}	I4 ^{ef}
—	—	I038*	—	I038*	I038*	I038*	—	—	—	—
—	—	I2 ^{ab}	—	I2 ^{ab}	I2 ^{ab} (r.)	I2 ^{ab}	—	—	—	—
I6 ^{ab}	—	—	—	—	I6 ^{ab}	—	I6 ^{ab}	I6 ^{ab}	I6 ^{ab}	I6 ^{ab}
I039* (I4 ^{ab})	I4 ^{ab}	I4 ^{ab}	I4 ^{ab}	I4 ^{ab}	I039* (I4 ^{ab})	I4 ^{ab}	I039* (I4 ^{ab})	I039* (I4 ^{ab})	I039* (I4 ^{ab})	I039* (I4 ^{ab})
I040* (I4 ^{cd})	I040* (I4 ^{cd})	I040* (I4 ^{cd})	I040* (I4 ^{cd})	I040* (I4 ^{cd})	I040* (I4 ^{cd})	I040* (I4 ^{cd})	I040* (I4 ^{cd})	I040* (I4 ^{cd})	I040* (I4 ^{cd})	I4 ^{cd}
I5	I5	I5	I5	I5	I5	I5	I5	I5	I5	I5
I6 ^{ab} (r.)	I6 ^{ab}	I6 ^{ab}	I6 ^{ab}	I6 ^{ab}	I6 ^{ab} (r.)	I6 ^{ab}	I6 ^{ab} (r.)	I6 ^{ab} (r.)	I6 ^{ab} (r.)	I6 ^{ab} (r.)
I6 ^{cd}	—	—	I6 ^{cd}	—	I6 ^{cd}	I6 ^{cd}	I6 ^{cd}	I6 ^{cd}	I6 ^{cd}	I6 ^{cd}
—	—	—	—	I039*	—	—	—	—	—	—
—	I3 ^{ab} (r.)	I3 ^{ab} (r.)	I3 ^{ab} (r.)	I3 ^{ab} (r.)	—	I3 ^{ab} (r.)	—	—	—	—
I3 ^{cd}	I3 ^{cd} (illeg.)	I3 ^{cd}	I3 ^{cd}	I3 ^{cd}	I3 ^{cd}	I3 ^{cd}	—	—	I3 ^{cd}	—

8 ^a) D2 lacuna for कृत. Ś1 Dd1 Dm1 D2.6 च; M3 तु (for ता:). —^b) Ś1 Ñ2 B D1-3.6 M4 च वने शुभाः (D1 भां); Ñ1 कमलाननाः; V1 च वने गुहाः; D4.5.7 च शुभा वने (for च सरांसि च). —^c) Ś1 D2-7 यासु यास्यति; Ñ2 B1-3 T3 G2 M1.3 यासु (B2 यास्तु; T3 G2 M1.3 येषु) पास्यति; V1 B4 य उपास्यति; Dg1 यासु स्नास्यति; D1 याश्च पांस्यति; G1.3 एषु स्नास्यति; M4 यास्तु पश्यति (for येषु स्नास्यति). —^d) V1 B1.4 Dt1 Dd1 Dm1 D1.2.5 T3 M2.4 शुचिः (for शुचि).

9 The sequence in M4 is I1^{ab}, I2^{cd}, I1^{ef}, I038*, I2^{ab}, I0, 9, I035*, I3^{ab}. —^a) Ś1 D2.4-7 रमयिष्यन्ति; Ñ2 B लोभयिष्यन्ति (for शोभयिष्यन्ति). —^b) D1.5 M3 अटव्यां (for अटव्यो). Ś1 Ñ V1 B D1-7 M4 चित्रकाननाः (for रम्य°). —^c) Ś1 Ñ1 D4 तथारूपाः; V1 B1

D3 M4 सहानूपाः; D2.5-7 तथानूपाः; M3 महाकूलाः; Cr.m.g as in text; Crp °रूपाः (for महानूपाः). —After 9, Ś1 Ñ V1 B D1-7 M4 ins. :

I035* स हि भर्ता सशैलाया वसुमत्या महायशाः ।
धर्मपालश्च लोकस्य वीरो दशरथात्मजः ।

[D4.7 om. l. 1. —(1.1) D1 संशैलाया (sic); D5 सशैलाय (sic) (for सशैलाया). V1 M4 वसुधाया. —(1.2) Ś1 Ñ V1 D2.5 धर्मपालस्य. B1 रामो (for वीरो).]

10 For sequence in M4, cf. v.l. 9. —^a) B2 D2.4 चापि (for वापि). —^b) M4 यद् (for यं). Ś1 D6 [5] तिगमिष्यति; V1 D1-3 T2 [5] धिगमिष्यति; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 M3 [5] नुगमिष्यति (for ऽभि°). G1.3 यं वा रामो गमिष्यति. —B4 reads I0^{cd} in marg. —^c) D5 प्रियमिवातिथिं. —^d)

विचित्रकुसुमापीडा बहुमञ्जरिधारिणः ।
 अकाले चापि मुख्यानि पुष्पाणि च फलानि च ।
 दर्शयिष्यन्त्यनुक्रोशादिरयो राममागतम् ॥ ११
 विदर्शयन्तो विविधान्भूयश्चित्रांश्च निर्झरान् ।
 पादपाः पर्वताग्रेषु रमयिष्यन्ति राघवम् ॥ १२

V1 एनं; B1 M3 नेवं; D5 तेन (for नेनं). S1 V1 शिक्ष्य (V1 °क्ष्यं)ति; B1.2.4 Dg1 T3 G1.2 M1 शक्ष्यति; Cg.k.t as in text (for शक्ष्यन्ति). S1 D6 चाक्षितुं; N B1-3 D1-3.5 नाक्षितुं; V1 B3 नाक्षितुं; D4 चक्षितुं; D7 चार्थितुं; M3 [अ] नर्पितुं (for [अ]नर्चितुम्).—After 10, S1 N1 D2.4-7 ins.:

1036* विचित्रकुसुमैर्दृष्टैर्लम्बमञ्जरिधारिभिः ।

[D5 दृष्टं (for °क्ष्यं). D4 नव-; D7 लव- (for लम्ब-). D5.7 मञ्जरि- (for -मञ्जरि-).]

11 For sequence in M4, cf. v.l. 9. —^a) B1 कुसुमापीता; B4 कुसुमापीड- —^b) S1 N2 V1 B D1-7 M4 मञ्जरिमधु- (D4.5.7 मधुमञ्जरि- [by transp.]); N1 मञ्जरीजरि- (for बहुमञ्जरि-). B2 -चारिणः (for -धारिणः).—After 11^{ab}, Dg1 D1 Dd1 Dm1 T G M1-3 ins.:

1037* राघवं दर्शयिष्यन्ति नगा भ्रमरशालिनः ।

—^{cd}) S1 N V1 B D1-7 M4 ह्यपि; Dd1 वापि; G1 चैव; G2 M1 [S]पि च (by transp.) (for चापि). S1 N V1 B D1-7 M4 मुख्यानि मूलानि; Dg1 पुण्यानि पुं; T1 2 G1.3 पुष्पाणि मुख्यानि (by transp.).—In N1, ^{ef} is illeg.—^e) G1 दर्शयिष्यति. S1 D4.6.7 वृक्षेषु; N2 V1 B D1-3 M4 सानूनि; D5 कुंजेषु; T2 [अ]नुक्रोशाद् (for [अ]नुक्रोशाद्).—^f) S1 N2 V1 B D1-3.6 M4 गिरिणां (for गिरयो).—After 11, Dg1 D1 Dd1 Dm1 S ins.; V1 D1-3 ins. after 14:

1038* प्रस्रविष्यन्ति तोयानि विमलानि महीधराः ।

[D3 प्रस्रविष्यति; T1 °वि*ति; G2 M1.3 प्रस° (for प्रस्रविष्यति). V1 D1-3 शैला हि (for तोयानि). Dd1 महीधराः; M3 मणी° (for महीधराः). V1 D1-3 विमलं (D2 निर्मलं) वारि शीतलं (for the post. half).]

12 For sequence in M4, cf. v.l. 9. D2 repeats 12^{ab} after 1038* and then reads 16^{ab} repeating 16^{ab} in its proper place.—N2 B om. 12^{ab}. —^a) D6 विदर्शयन्ति. V1 D1-3 (D2 second time) धातुनि (D3 °तृश्च) (for विविधान्).—^b) S1 D2 (first time).5.6 धातुश्चित्रांश्च; V1 D1-3 (D2 second time) चित्राभ्रम्यांश्च; D4.7 वासं (D7 रामं)चित्राश्च (for भूयश्चित्रांश्च). Dd1 वीर्यवान्; D4 (after corr.) निकुटान्; D5 नेर्कृतान्; M3 निर्झरान् (for निर्झरान्).—^c) S1 N B1-3 D1-7 M4 पर्वताग्रस्था (D1.5 M4 °स्थं);

यत्र रामो भयं नात्र नास्ति तत्र पराभवः ।

स हि शूरो महाबाहुः पुत्रो दशरथस्य च ॥ १३

पुरा भवति नो दूरादनुगच्छाम राघवम् ।

पादच्छाया सुखा भर्तुस्तादृशस्य महात्मनः ।

स हि नाथो जनस्यास्य स गतिः स परायणम् ॥ १४

V1 सर्वथा ग्रस्तं; B4 पर्वतग्रस्ताः (for पर्वताग्रेषु).—^d) V1 Dg1 D3 रमयिष्यति.

13 For sequence in M4, cf. v.l. 9. N2 V1 repeat (var.) 13^{ab} after 16^{ab}; while B D3 repeat after 16 and D1 repeats 13^{ab} after 1039*.—^a) S1 N2 (first time) V1 (both times) D6 भवेद्भर्ता (N2 °त्तत्र); N2 B (all second time) न तत्रास्ति; B1.2 (both first time) [S]भयं तत्र; B3 (first time) [S]भवंस्तत्र; B4 (first time) D5 वसे (D5 भवे)न्नित्यं; Dg1 G M1.2 भयं नास्ति; D1-3 (D1.3 both times) [S]भवद्भर्ता; D4.7 [S]भवत्तत्र; M4 [S]भवद्भर्ता (for भयं नात्र).—^b) N2 (first time) नास्ति कश्चित्; N2 B (all second time) भयं न च (N2 नैव); Dg1 तत्र तत्र; D4.7 नास्ति कस्य; G3 तत्र नास्ति (by transp.) (for नास्ति तत्र). G1 पराभवं.—N1 (illeg.) D4.5.7 om. 13^{cd}. S1 D2.6 read 13^{cd} after 16, while N2 V1 B D1.3 read after the repetition of 13^{ab}.—^d) S1 N2 V1 B D1.3.6 वै; D2 हि (for च).

14 ^a) B1.2 G2 पुरो. V1 च याति (for भवति). Cr.m.k.t (S)दूरात्; Cg as in text.—^b) T1 अनुगच्छति.—For 14^{ab}, S1 N1 D2.4-7 subst.; while D1 ins. after 16^{ab}:

1039* तूर्णं तमनुगच्छामो यावद्दूरं न गच्छति ।

[D4.7 दूतं (for तूर्णं).]

—Thereafter D1 repeats 13^{ab}.—^c) Dd1 T1.2 Ct सुखं भर्तुस्; Dd1 Dm1 सुखोदकाः; D4.7 सुखं तस्य; G2 M1 सुखा तस्य (for सुखा भर्तुस्).—For 14^{cd}, S1 N1 V1 B D1-6 subst.:

1040* पादच्छायां गतास्तस्य निवत्स्यामोऽकुतोभयाः ।

[B1 पादच्छाया. V1 D1-3 सुखा; D4-6 सुखं (for गतास्). S1 पादच्छायामुखं. S1 D6 संश्रयाम; V1 निवत्स्यामो (for निवत्स्यामो). V1 D1 [S]कुतोभयं.]

—^e) S1 N2 V1 B D1-3.5-7 [S]स्य जगतः; D4 [S]स्य लोकस्य (for जनस्यास्य).—^f) V1 D1.2 सा गतिः; D3 चागतिः. V1 D1-3 तत् (for second स). N2 B2.4 D4.6.7 T2 G3 परायणः; Cr.m.g.k.t °णं (as in text).—After 14, S1 D4-7 read 16^{ab} (var.) for the first time, repeating it in its proper place.—After 14, V1 D1-3 ins. 1038*.

2. 42. 15]

रामायणे

G. 2. 45. 19
B. 2. 48. 18
L. 2. 49. 19

वयं परिचरिष्यामः सीतां यूयं तु राघवम् ।
इति पौरस्त्रियो भर्तृन्दुःखार्तास्तत्तदब्रुवन् ॥ १५
युष्माकं रावणोऽरण्ये योगक्षेमं विधास्यति ।
सीता नारीजनस्यास्य योगक्षेमं करिष्यति ॥ १६
को न्वनेनाप्रतीतेन सोत्कण्ठितजनेन च ।
संप्रीयेतामनोज्ञेन वासेन हृतचेतसा ॥ १७
कैकेय्या यदि चेद्राज्यं स्यादधर्म्यमनाथवत् ।

15 ^a) B₃ (also वने and वयं in marg.) रामं (for वयं). D₃ परि**स्यामः (damaged). —^b) D₇ शूरं (for यूयं). S₁ Ñ B Dt₁ Dd₁ Dm₁ D_{2.4-7} च (for तु). —^d) S₁ ताः समब्रुवन्; V₁ B D_{1-3.5.7} तास्त (B₂ चत; D_{1.2} तांस्त; D_{3.5} *स्त) द्वाब्रुवन्; T₂ पर्यभर्त्सयन्; G₂ M₁ तास्तदब्रुवन्; G₃ तावदब्रुवन्. D₆ सुदुःखार्तास्तद्वाब्रुवन्.

16 S₁ D_{2.4-7} repeat 16^{ab} here (cf. v.l. 14 and 12). —^a) S₁ V₁ D_{1-3.6} (S₁ D_{2.6} second time) रक्षन्; S₁ D_{4.6.7} (all first time) [S₁ त्यर्थ; Ñ₂ B नाथो; D_{2.5} (both first time) [S₁ त्यंत; D_{4.5.7} (second time) रक्षां (for ऽरण्ये). —^b) S₁ Ñ V₁ B D₁₋₇ (S₁ D₄₋₇ both times; D₂ first time) करिष्यति (D₂ [second time] ते). —After 10^{ab}, Ñ₂ V₁ repeat (var.) 13^{ab} (cf. v.l. 13) and D₁ ins. 1039*. —Ñ₂ V₁ D₁ om. (hapl.) 16^{cd}. —^c) G₁ अस्माकं जानकी सीता. —After 16, B D₃ repeat (var.) 13^{ab} (cf. v.l. 13).

17 ^a) S₁ को न तेन; V₁ B_{1.4} को ह्यनेन; B₃ कोर्थं (sic); D_{3.5} कस्त्वेन; D₆ वो नु तेन (for को न्वनेन). S₁ D₆ प्रतीयेत; V₁ D₁ M₄ प्रतीयेन (for [अ]प्रतीतेन). —S₁ Ñ V₁ B D₁₋₇ M₄ transp. 17^b and 17^d. —^b) Ñ V₁ B D_{1.3.5.6} सूकंठितजनेन च (D₃ वै); D_{4.7} शोकचित्तजनेन च. —^c) B₁ D₇ संप्रीयेतां मनोज्ञेन. —^d) S₁ D₆ वासे न; V₁ B₄ रामेण; B₂ वालेन (for वासेन). S₁ V₁ D_{1-3.6} [उ]द्विभ्रमानवः; Ñ B D_{4.5.7} M₄ [उ]द्विभ्रचेतसा (B₃ D_{4.7} सां; M₄ न); G_{1.3} M_{2.3} तेजसा; Cm.g.k.t as in text (for हृतचेतसा).

18 M₄ om. 18. —^a) S₁ V₁ D_{1-3.6} यदिदं; Ñ B D_{4.5.7} चेदिदं (B₄ तं [sic]) (for यदि चेद्). D₁ वाक्यं; D_{4.7} राष्ट्रं; T₂ राज्ये (for राज्यं). —^b) V₁ B_{3.4} D_{1.2.4.7} T_{2.3} G_{2.3} M₃ Ck अधर्मम्; Cm.g.t as in text (for °र्म्यम्). —^c) S₁ Ñ₂ V₁ B₁₋₃ D_{1-3.6} नात्र; B₄ अत्र (for न हि). D₅ [अ]र्थं (for [अ]र्थः). —B₂ reads 18^d in marg. —After 18, S₁ Ñ₂ V₁ B D₁₋₇ read 21^{ab}.

19 ^a) S₁ B₂ D_{1-3.5} यथा. T₂ पुत्राश्च. —^b) V₁ त्यक्तं; B₂ Dg₁ त्यक्तश्च; G₁ यथा (for त्यक्ताश्च). B_{1.2.4} Dt₁ T₂ चेश्वर्यं. —^c) S₁ D_{1-3.6} M₄ न सा (M₄ क.सौ) सं (D₃ सु) रक्षितुं शक्ता; Ñ V₁ B D_{4.5.7} कथं सा (V₁ न च मां) रक्षितुं

न हि नो जीवितेनार्थः कुतः पुत्रैः कुतो धनैः ॥ १८
यया पुत्रश्च भर्ता च त्यक्तावैश्वर्यकारणात् ।
कं सा परिहरेदन्यं कैकेयी कुलपांसनी ॥ १९
कैकेय्या न वयं राज्ये भृतका निवसेमहि ।
जीवन्त्या जातु जीवन्त्यः पुत्रैरपि शपामहे ॥ २०
या पुत्रं पार्थिवेन्द्रस्य प्रवासयति निर्घृणा ।
कस्तां प्राप्य सुखं जीवेदधर्म्या दुष्टचारिणीम् ॥ २१

शक्ता (D_{4.7} शक्या). —^a) Ñ₂ B₃ D₅ कुलपांसनी; V₁ B₄ °पांशुली; B₂ Dg₁ D₁₋₃ °पांशुनी (D₃ ना); B₄ T_{1.2} G₁ M_{1.2} °पांसिनी; M₄ भर्तृघातिनी (for कुलपांसनी).

20 ^a) D₅ M₂ वनं (for वयं). D₂ न कैकेय्या नवं राज्ये. —^b) S₁ भृतका निवसीमहि; Ñ भृता अपि वसेमहि; V₁ भृत्याः क्वापि वसेमहि; B भृता अपि वसेम, B₃ वसे न; वै; D₁ Dd₁ Dm₁ भृतका हि वसे°; D_{1-5.7} भृतका (D₂ ताका; D₃ °त्यका) पि वसे°; G₃ M₃ हृतकामा वसे°; M₂ भृतकामा वसे°; Cm.g as in text. —^c) S₁ B_{1.3} D₆ M_{3.4} जीवत्यां; Dm₁ जीवत्यां; D₃ जीवत्यां; D₅ जीवतो; Cm as in text (for जीवन्त्या). S₁ V₁ D_{1.2.6} साधु; B₁ तु न; B₂ G₂ M_{1.2} न तु; D₃ नानु; G₁ ननु; M₃ अनु- (for जातु). S₁ V₁ B_{1.2} D_{1-3.6} जीवामः; Ñ₂ B₃ जीवेम; D₅ जीवन्त्याः (for जीवन्त्यः). —^d) Dm₁ T₃ G_{1.2} M₁₋₃ शपाम, Dm₁ °मि) वः (for शपामहे).

21 S₁ Ñ₂ V₁ B D₁₋₇ read 21^{ab} after 18. —^b) S₁ Ñ₂ B D₄₋₇ प्रवाजयति; M₄ प्रस्थापयति (for प्रवासयति). V₁ D₁₋₃ प्रवाजयितुमिच्छति. —After 21^{ab}, S₁ Ñ V₁ B D₁₋₇ ins.; M₄ after 21 :

1041* इच्छेद्यदि महाराजस्तं राज्ये नाभिषेचितुम् ।
न हि जातु चिरं जीवेद्राजा परमदुःखितः ।
गते दशरथे स्वर्गमधर्मं प्रतिपत्स्यते ।

[M₄ om. l. 1. —(l. 1) V₁ तान्; D_{1.6} तां; D₅ ते (for तं). Ñ₂ B₃ राज्ये च (for राज्ये न). D_{3.5} अभिषे (D₅ °षि) चयेत्. —(l. 2) D₃ च (for हि). B₂ राजा जीवेत (by transp.). Ñ₁ damaged; D_{4.5.7} धार्मिकः (for दुःखितः). —(l. 3) B_{2.4} अधर्मः; B₃ D₅ °र्म्यं (for अधर्मं). V₁ M₄ प्रतिपत्स्यति.]

—S₁ Ñ V₁ B D₁₋₇ om. 21^{cd}. —^d) T₂ अधर्मः; G₁ °र्म्यं (for अधर्म्यां). —After 21, Dg₁ Dt₁ Dd₁ Dm₁ S ins.:

1042* उपद्रुतमिदं सर्वमनालम्बमनायकम् ।
कैकेय्या हि कृते सर्वं विनाशमुपयास्यति ।

[(l. 1) Dg₁ Dt₁ Dd₁ अनालम्बम्; M₂ निरालम्बम्; M₃ damaged (for अनालम्बम्). —(l. 2) Dt₁ Dd₁ Dm₁ तु (for f.). T₃ कृतं (for कृते). Dg₁ राष्ट्रं; T_{1.2} G_{2.3} M_{1.4} कृतं; M₂ सर्वः (for सर्वं).]

[258]

न हि प्रव्रजिते रामे जीविष्यति महीपतिः ।
 मृते दशरथे व्यक्तं विलोपस्तदनन्तरम् ॥ २२
 ते विषं पिबतालोढ्य क्षीणपुण्याः सुदुर्गताः ।
 राघवं वानुगच्छध्वनश्रुतिं वापि गच्छत ॥ २३
 मिथ्या प्रव्राजितो रामः सभार्यः सहलक्ष्मणः ।
 भरते संनिष्ठः स्मः सौनिके पशवो यथा ॥ २४

तास्तथा विलपन्त्यस्तु नगरे नागरस्त्रियः ।
 चुक्रुशुर्भृशसंतप्ता मृत्योरिव भयागमे ॥ २५
 तथा स्त्रियो रामनिमित्तमातुरा
 यथा सुने भ्रातरि वा विवासिते ।
 विलप्य दीना रुरुदुर्विचेतसः
 सुतैर्हि तासामधिको हि सोऽभवत् ॥ २६

G. 2. 45. 32
 B. 2. 48. 36
 L. 2. 49. 34

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

22 °) B1 D4.7 G2 M1 प्रव्राजिते. —°) Ś1 दशरथं. Dd1 व्यक्ते (for व्यक्तं). T2 मृते दशरथे-युक्तं. —°) Ś1 Ñ V1 B Dg1 D1-7 M4 Cg विलापस् (for विलोपस्). D1 अनुत्तरः; D2 अनन्तरः.

23 Ś1 Ñ V1 B D1-7 transp. 23 and 24 (including 1043*). Ñ2 B transp. 23^{ab} and 23^{cd}, repeating 23^{cd} in its proper place. —°) Ñ2 B विषं वा (for ते विषं). D1.2 T2 पिबतां (for पिबत). V1 सुदुर्गताः; B1.4 च दुर्गताः; D2 T2 G3 सु (T2 तु) निर्गताः; T3 तु दुर्गताः; Cg as in text (for सुदुर्गताः). Dt1 T1 G2 M1.2.4 क्षीणपुण्या स्म (T1 स्म; M1 °थ) दुर्गताः (Dt1 G2 M1 दुःखिताः) (for °). M3 [आ]लोः*पुण्या स्थ दुर्गताः (lacuna). —°) V1 B1.4 (B1.4 second time) च; Dg1 om. (for वा). V1 [अ]नुगच्छ त्वं; G2 M1 [अ]पि गच्छध्वम् (for [अ]नुगच्छध्वम्). Ñ2 B (all second time) अनुगच्छत वा रामं. —°) Ś1 Ñ B (Ñ2 B1.2.3 both times; B4 second time [first time विनाशं]) प्रणाशं; V1 प्रणामं; Dg1 M2 अश्रुतं (for अश्रुतिं). Ś1 मानुगच्छत; Ñ1 V1 B2.3 (B2.3 first time) M4 (before corr.) वानु°; Dt1 चापि गच्छत; Dm1 वापि गच्छत; M4 वा निगच्छत (for वापि गच्छत).

24 Ś1 Ñ V1 B D1-7 transp. 23 and 24. —°) Ś1 Ñ2 B1-3 D1-4 G2 T1.2 M3.4 Cv.k प्रव्रजितो; Cm.g.t प्रव्रा° (as in text). —°) T1.2 G1.3 ससीतः (for सभार्यः). Ś1 Ñ V1 B D1-7 सीता लक्ष्मण एव च. —°) Dg1 Dd1 T1.2 G2.3 M1-3 Cm.k संनिविष्टाः स्म; Dt1 Ct संनिवृद्धाः स्म; Dm1 संनिविष्टस्ते; G1 °विष्टाः स्मा; M4 °कृष्टा स्म; Cv.g as in text (for संनिष्ठः स्मः). —°) Dg1 शौनिके; Cg सौनि° (as in text). —For 24^{cd}, Ś1 Ñ V1 B D1-7 subst.:

1043* भरतायामिष्टः स्म रुद्राय पशवो यथा ।

[Ś1 विष्टः स्म; V1 D1-3 निष्ठः स्म (V1 मे); B3 [अ]तिष्ठः स्म; D4.6.7 निष्ठः स्म; D5 च निष्ठः (for [अ]तिष्ठः स्म). B1 क्षेत्राय; B2 D3-7 क्षुद्राय; Dd1 क्षुद्राय; G(ed.) यौत्राय (for रुद्राय).]

—After 24, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 S ins.:

1044* पूर्णचन्द्राननः श्यामो गूढजवररिंदमः ।
 आजानुबाहुः पद्माक्षो रामो लक्ष्मणपूर्वजः ।

पूर्वाभिभाषी मधुरः सत्यवादी महाबलः ।

सौम्यश्च सर्वलोकस्य चन्द्रवत्प्रियदर्शनः ।

नूनं पुरुषशार्दूलो मत्तमातङ्गविक्रमः ।

[5]

शोभयिव्यत्यरण्यानि विचरन्स महारथः ।

[(1. 3) G2 M1 पूर्वभाषी च. M3 मतिमान् (for मधुरः). —(1. 4) Dt1-लोकश्च; T3 M4-सर्वस्य (for-लोकस्य). —(1. 6) G2 M1 महाबलः (for महारथः).]

25 °) G3 ततो (for तथा). Dg1 G1.3 च (for तु). —°) M4 नगरः; T1 G1 M2 नागरा (for नागर-). —°) Dg1 M3 दुःखसंत्रस्ता; Dt1 Dd1 Dm1 M2.4 दुःखसंत्रप्ता. —°) M1 समागमे (for भया°). —For 25, Ś1 Ñ V1 B D1-7 subst.:

1045* विलेपुरेवमार्तास्ता नगरे नागरस्त्रियः ।

[Ś1 B2 D3 नगरः; D2.4.5.7 नागरा (for नागर-).]

—D1 cont.:

1046* बहुमुत्सृज्य कल्याणी शोकतोद्विग्मानसाः ।

—After 25, Dg1 Dd1 Dd1 Dm1 S ins.:

1047* इत्येवं विलपन्तीनां स्त्रीणां वेश्मसु राघवम् ।

जगामास्तं दिनकरो रजनी चाभ्यवर्तत ।

नष्टज्वलनसंपाता प्रशान्ताध्यायमत्कथा ।

तिमिरेणानुलिखेव तदा सा नगरी बभौ ।

उपशान्तवणिक्पण्या नष्टहर्षा निराश्रया ।

[5]

अयोध्या नगरी चासीन्नष्टतारमिवाम्बरम् ।

[(1. 1) M3 वेदमनि (for वेश्मसु). —T1 damaged for 1. 2. —(1. 2) T2 न (for च). —(1. 3) Dg1 T3-संपाता (for-संपाता). Dm1 T1.2 G2.3 M1 Ck शान्ताध्ययनः; Cm.g.t as above (for प्रशान्ताध्यायः). G2 M1-संकथा. —(1. 4) Dt1 [अ]नुलिखे च. Dg1 तिमिरिणाभिलिखेव; G1 तिमिरौघविल° (for the prior half). Dg1 सा तथा; Dt1 तत्तदा; T2 M2.3 सा (T2 स) तदा; T3 नगरी; G3 तथा सा; M4 बभूव (for तदा सा). Dt1 नगरं; T3 सा तदा (for नगरी). Dt1 भवतः; M4 तदा (for बभौ). —(1. 5) M2-4 व्युपशान्त (M2 °त्व). M4 नष्टाहारा (for नष्टहर्षा). —(1. 6) T3 [अ]पि (for [आ]सीत्).]

26 °) Ś1 D4-7 इति; Ñ2 B3.4 अथ (for तथा). Ś1 D4-7 स्म ता (for स्त्रियो). D1 राजः (for राम-). M3-निवृत्तम् (for-निमित्तम्). D2 रामनिमित्तकारणात्. —°) Ś1

2. 43. I]

रामायणे

४३

G. 2. 46. 1
B. 2. 49. 1
L. 2. 50. 1

रामोऽपि रात्रिर्षणैः तेनैव महदन्तरम् ।

जगाम पुरुषव्याघ्रः पितुराज्ञामनुस्मरन् ॥ १

तथैव गच्छतस्तस्य व्यपायाद्रजनी शिवा ।

उपास्य स शिवां संध्यां विषयान्तं व्यगाहत ॥ २

D4.6.7 पितुर् (for सुते). B1 भर्तरि (for आतरि). Ñ B निपातिते (B1 °तः); D2 [ख] तिस्रिते (for विवासिते). —^o G2 M1 विलप्यमाना. D3 रुहः (for रुदुर्). S1 V1 D1-3.6 सुदुःखिताः; Ñ2 B M4 विचेतनास; Dg1 विचेतसा (for विचेतसः). —^d D2 सुतो (for सुतैर्). Dt1 [5] पि (for second हि). S1 V1 D1-7 M4 स राववः; Dg1 हि नोभवत् (for हि सोऽभवत्). Ñ B तासां सुतेभ्योभ्य (Ñ2 B4 °प्य) धिको हि राववः. — After 26, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 S ins. :

1048* प्रशान्तगीतोत्सवनृत्यवादन

व्यपास्तर्षा पिहितापणोदया ।

तथा ह्ययोध्या नगरी बभूव सा

महार्णवः संक्षुभितोदको यथा ।

[(1. 1) M4 नृतोत्सवः. Dt1 Dd1 T1 G1.3 M1-3 Cm नृतः; M4 -गीत- (for -नृत्य-). Dg1 T3 M2-4 -वादिता (T3 °ना); T1.2 -वाचा; G2 M1 -वादिनी; G3 -वाचमा (for -वादना). — (1. 2) Dt1 Dd1 Dm1 विभ्रष्टः; M3 व्यपास्य (for व्यपास्त-). Dd1 पिहिता महोदया. — (1. 3) Dt1 T3 M2.4 तदा; M3 om. (for तथा). M4 तु (for हि). — (1. 4) Dg1 Dt1 Dd1 T3 G3 Cv.m.g.t संक्षिपि (T3 °क्षिप) तोदको; K (ed.) संक्षिपितोदको; Cr.tp as above (for संक्षुभितो°).]

Colophon. — *Sarga name* : S1 Ñ B नगर (Ñ1 illeg.) - स्त्रीविलापः; V1 D1.3.4.6.7 स्त्रीविलापः; D2 नागरिकस्त्रीविलापः; D3 पौरस्त्रीविलापः. — *Sarga no.* (figures, words or both) : Ñ1 B1 D2.5 om. S1 D4.7 49; Ñ2 B4 44; V1 46; B2 35; B3 43; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D2 T G M1-3 48; D1 101; D6 47; M4 45. — After colophon, D6 G M1 conclude with श्री (D5 om.) रामाय नमः; T2 श्रीराम-चन्द्राय नमः.

43

Dm1 begins with ॐ; M2 श्रीरामाय नमः.

2 °) S1 Ñ V1 B D1-7 M4 प्रभता; M1 व्यपेयाद् (for व्यपायाद्). S1 Ñ B D4.6.7 शुभा; D2 प्रिया (for शिवा). —^o Ñ V1 B D1-3 M4 [अ] यः; Dt1 Dd1 Dm1 T3 तु (for स). Ñ1 ततः (for शिवां). —^d Dt1 व्यगाहयत्. Ñ V1 B D1-3 M4 प्रययौ राववः पुनः; B (ed.) विषयान्त्यगाहत. — For 2°, S1 D4-7 subst. :

1049* उपस्थाय ततः संध्यां तथैवाभ्युदिते रवौ ।

ग्रामान्विकृष्टसीमान्तान्पुष्पितानि वनानि च ।

पश्यन्नतिययौ शीघ्रं शनैरिव हयोत्तमैः ॥ ३

शृण्वन्वाचो मनुष्याणां ग्रामसंवासवासिनाम् ।

राजानं विन्दशरथं कामस्य वशमागतम् ॥ ४

[D4.5.7 उदिते विमले (for तथैवाभ्युदिते).]

— S1 D4-7 cont.; while Ñ V1 B D1-3 M4 ins. after 2 :

1050* तं स्यन्दनमधिष्ठाय सभार्यः सपरिच्छदः ।

श्रीमतीमाकुलावर्तामतरत्तां महानदीम् ।

तामुत्तीर्य महाबाहुः श्रीमच्छिवमकण्टकम् ।

प्रपेदे स महामार्गमनुरूपं शिवं शुभम् ।

[Cf. 2.41.27-28. — (1. 1) Ñ B3 तत्- (for तं). V1 D1-3 M4 राववः (for सभार्यः). S1 D4-7 प्रययौ (S1 D6 °तस्ये) राववस्तदा (for the post. half). — After 1. 1, B3 ins. :

1050(A)* दृष्टरूपोऽभवद्रामो राज्यं लब्ध्वा यथापरः ।

— (1. 2) S1 B4 D4.6.7 गोमतीम् (for श्री°). V1 D1.2 M4 श्रीमन्नागकुलावर्ताम् (for the prior half). S1 D4-7 वै (for तां). M4 तमसां नदी (for तां महा°). — (1. 3) D2 M4 तामुत्तार्य; D5 समुत्तीर्य. V1 D1-3 M4 समम् (for शिवम्). S1 B2 (bef. corr.) D4.6.7 अकर्म (for अकण्टकम्). — (1. 4) B3 reads स in marg. V1 D1-3 M4 प्रतिपेदे. V1 महाबाहुर् (bef. corr. °राज). S1 D4-7 प्रपेदे तमसामागम् (D4 ग्रामम्) (for the prior half). V1 D1-3 सुखं (for शुभम्).]

3 °) D7 ग्रामाः. Ñ सुहृष्टः; V1 प्रहृष्टः; D2.3 प्रकृष्टः; M. द्विकृष्ट- (sic) (for विकृष्ट-). S1 D6 सुकृष्टसीमांश्च; Ñ2 B2.3 उत्सृष्ट (B3 °कृष्ट) सीमान्तः; B1 D4.5.7 सुकृष्टसीमांश्च (D4.5.7 °मानः); B4 सुहृष्टमान्तः; D1 M4 प्रकृष्टसी मांतात् (M4 °मान्हि). —^o B1 पुष्पाणि च (for पुष्पितानि). —^o S1 D6 एव; Ñ1 B D2.5 अपि; V1 M4 अभिः; Dt1 इति; D4.7 हव (for अति-). S1 D4-7 शीघ्रैः; D2 रामः (for शीघ्रं). —^d D3 damaged for व हयो. S1 D6 श्वेतैरिव; Ñ B D1-3.7 M4 (af. corr. as in text) श्वेतैरिव; Dt1 Ck.tp श्वेतैरिव; Cv.r.m.g.t as in text (for शनैरिव). D2 महोत्तमैः.

4 °) D5 वादान्; M4 रामो (for वाचो). —^o V1 D1-3 सीमांतः; M4 सामंतः (for संवास-). Ñ2 B ग्रामसंवासिनां तदा (B2 °था). — After 4°, Dd1 Dm1 M1.2 ins. :

1051* विगर्हितां हि कैकेयीं कूरां कूरेण कर्मणा ।

[M1 विगर्हितां. Dd1 reads कूरां in marg.]

—^d D3 damaged for का. स्य and व. D5 कलत्र- (for कामस्य). S1 Ñ V1 B D1.2.4-7 M4 वशवर्तिनः; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 M2.3 °मास्थितं; D3 °वर्तिनी (sic) (for °मागतम्).

[260]

हा नृशंसाद्य कैकेयी पापा पापानुवर्तिनी ।
तीक्ष्णा संभिन्नमर्यादा तीक्ष्णे कर्मणि वर्तते ॥ ५
या पुत्रमीदृशं राज्ञः प्रवासयति धार्मिकम् ।
वनवासे महाप्राज्ञं सानुक्रोशमतन्द्रितम् ॥ ६
एता वाचो मनुष्याणां ग्रामसंवासवासिनाम् ।
शृण्वन्नति ययौ वीरः कोसलान्कोसलेश्वरः ॥ ७
ततो वेदश्रुतिं नाम शिववारिवहां नदीम् ।

5 D3 om. (hapl. ?) 5. —^a) Ñ1 धिङ् and [अ]थ
(for हा and [अ]थ). S1 D4-7 नृशंसा वतः; M3 हा हा
नृशंसा. —^b) D4 यासौ (for पापा). Ñ1 पापानुवर्तिनी (sic);
G3 °गंधिनी (for °वन्धिनी). —^c) Dt1 Dd1 T1 तीक्ष्णः; G2
M3 तीक्ष्णा; Cm.g. °क्ष्णा (as in text). S1 D4.6.7 सा (for
सं.). —^d) S1 D4-7 क्रूरे; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T1 G3
तीक्ष्णः; T2 G1 क्षुद्रः; M3 तीव्र- (for तीक्ष्णे). —For 5, Ñ2
B D1.3 M4 subst. :
1001

नृशंसां च कैकेयीं पापां पापानुवर्तिनीम् ।
कवि-संभिन्नमर्यादां क्रूरकर्मानुसेविनीम् ।
कचित्कुमु
नानापुष्परजशिनी. —(1. 2) Ñ2 तीक्ष्णा. G(ed.)
व्यपेतमलसंवा V1 D1.2 M4. क्रूरे कर्मणि वर्तिनी (for
दिशागजैर्द.
देवोपव- imaged for या पुत्र. —V1 om. (hapl. ?)
प्रमदः M4 विवासयति; D2 प्रवाजयति (for प्रवास-
फला G2 M1.4 राघवं. —^c) D1-3 महारण्ये; M4
वि-वनवासे). G2 M1 महात्मानं (for °प्राज्ञं). S1
[(1) वि- अरण्याय महात्मानं. —^d) S1 Dg1 Dt1 Dd1
अ-; T3 G2 M1 जितेंद्रियं (for अतन्द्रितम्). —After
S1 Ñ1 Dt1 Dd1 Dm1 S ins. :
n.

1053* कथं नाम महाभागा सीता जनकनन्दिनी ।
सदा सुखेऽभिरता दुःखान्यनुभविव्यति ।
अहो दशरथो राजा निःस्नेहः स्वसुतं प्रियम् ।
प्रजानामनघं रामं परित्यक्तुमिहेच्छति ।

[Dt1 om. l. 1-2. —(1. 3) M3 स सुतं; M4 परम- (for
स्वसुतं). Dt1 Dd1 Dm1 G2 M1 प्रति (for प्रियम्). —(1. 4)
Dg1 [इ]च्छते (sic).]

7 ^a) D3 damaged for चो and व्या. —^b) S1 Ñ V1
B D1-7 M4 शृण्वन्नति (S1 Ñ1 D4-7 पथि ग्रामेषु) राघवः.
—^c) S1 D4-7 अपि (for अति-). M2.3 रामः (for वीरः).
Ñ B M4 अचिरेणाल्य (B3.4 °भ्यः; M4 °न्व) गाद्वीरः; V1 D1.2
अचिरादभ्यगाद्वीरः; D3 अचिरादभ्यगाद्वीरै (corrupt). —^d)
Dd1 कोमलान् (sic); D3 कौशलान् (sic); D5 कुशली; M3
कौशलान्; M4 कोसलं (for कोसलान्). S1 D4.6.7 कौसल्यानंद
(D7 °दि)वर्धनः.

उत्तीर्याभिमुखः प्रायादगस्त्याभ्युषितां दिशम् ॥ ८
गत्वा तु सुचिरं कालं ततः शीतजलां नदीम् ।
गोमतीं गोयुतानूपामतरत्सागरंगमाम् ॥ ९
गोमतीं चाप्यतिक्रम्य राघवः शीघ्रगैर्हयैः ।
मयूरहंसाभिरुतां ततार स्यन्दिकां नदीम् ॥ १०
स महीं मनुना राज्ञा दत्ताभिश्चाकवे पुरा ।
स्फीतां राष्ट्रावृतां रामो वैदेहीमन्वदर्शयत् ॥ ११

8 S1 D6 om. 8 and 9. —^a) Dg1 देव- (meta.)
(for वेद-). Ñ1 V1 D1.2.4.5.7 स्मृतिः; B1 श्रुती; Dg1 श्रुती;
Dt1 श्रुतिर् (corrupt) (for श्रुति). —^b) Dg1 M2.3 शीत-;
D4.7 शिवां (for शिव-). T3 G1.2 M1.2 -तोयः; Cm.k.t as
in text (for -वारि-). Ñ V1 B D1-3 G3 शिवावर्ता (V1
°ववारि [sic]; D1-3 G3 °ववारि) महानदीं. —After S^{ab},
D2 reads 9^{cd}. —^c) V1 D2.5 (bef. corr.) M3 उत्तार्य.
Ñ2 सुखं (sic); Dg1 सुखं (for सुखः). —^d) B3 निशं
(sic) (for दिशम्).

9 S1 D6 om. 9 (cf. v.l. 8). —^a) Ñ V1 B1.2
D1.2.5.7 M4 गत्वा तु; B3.4 स्नात्वा तु (B3 [m. also] गत्वा
च); D4 पीत्वा स (for गत्वा तु). —^b) G2 तव (sic) (for
ततः). G2.3 M3 शिवः; M2 शील- (sic) (for शीत-). Dt1
Dd1 Dm1 वहां (for -जलां). B1 शुभां (for नदीम्). —D2
reads 9^{cd} after S^{ab}. —^c) D1 गोतमीं; D7 गोमतीं (for
गोमतीं). Ñ V1 B D1-5.7 गोकुलाकीर्णाम्; M4 गोचरानूपाम्.
—^d) V1 अगमत्; G2 अतरः (sic) (for अतरत्). Ñ2 B2-4
स त्वरन्निव; B1 तां महानदीं. —After 9, D1 ins. :

1054* गोतमीं वासमकरोत्स्यन्दनेन हयोत्तमैः ।

10 ^a) Ñ2 B समतिक्रम्य; V1 D1.2 चापि निष्क्रम्य; Dg1
चाप्युपक्रम्य; D3 चाथ विक्रम्य; D4 वाप्यतिक्रम्य. —^b) Ñ2 B
ततः प्रजवि (B1 प्रवः) तैर्हयैः. —^c) D5 -सिंह- (for -हंस-).
Dm1 -[अ]भिरताम्; D7 -[अ]भिहतां (for -[अ]भिरतां).
—^d) S1 D4.6.7 सस्मार; Ñ1 Dd1 Dm1 D2.5 T3 अतरत्;
Ñ2 त्रस्तारं (corrupt) (for ततार). S1 Ñ1 D1.3.5-7 M4
सरयू (D3 °यू-); Ñ2 B2 ऋषिकां; V1 च सर्ती; B1.4 सर्पिकां;
B3 (m. also as in B1) शयिकां; Dg1 स्यन्दकीं (for स्यन्दिकां).

11 ^a) B3 महतीं; M1 स नदीं (for स महीं). M3 moth-
eaten for नुना रा. —^b) Ñ2 B1 D2.5 M3 द्रवाम् (sic).
S1 D4.7 चेक्ष्वाकवे. —^c) S1 Ñ V1 B1-3 D1-7 G2 M1.4
स्फीत- (for स्फीतां). S1 D6 राष्ट्रवर्ती; Ñ2 B2.3 D4.7 राष्ट्र-
(D3 °ष्ट; D7 °वृ)तां; B1 D5 राष्ट्रां च तां (D6 वृतां); D2
राष्ट्राभिमां; T M2 Ct राष्ट्र; Cm.g.k as in text (for राष्ट्रा-
वृतां). B4 स्फीतराष्ट्रं च गोध्राम (sic). —^d) T3 G1 अनु-
दर्शयन्. S1 Ñ V1 B1 D1-7 M4 वैदेह्यै समदर्शः (Ñ1 °वेद) यत्.

2. 43. 12]

रामायणे

G. 2. 46. 14
B. 2. 49. 13
L. 2. 50. 12

सूत इत्येव चाभाष्य सारगम्यं तमभीक्षणशः ।
हंसमत्तस्वरः श्रीमान्नुवाच पुरुषर्षभः ॥ १२
कदाहं पुनरामस्य सरय्याः पुष्पिते वने ।
मृगयां येयादृष्यामि मात्रा पित्रा च संगतः ॥ १३

नात्यर्थमभिकाङ्क्षामि मृगयां सरयूवने ।
रतिर्ह्येषा तुला लोके राजर्षिगणसंमता ॥ १४
स तमध्वानमैक्ष्वाकः सूतं मधुरया गिरा ।
तं तमर्थमभिप्रेत्य ययौ वाक्यमुदीरयन् ॥ १५

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥

12 ^a) Ś1 Ñ1 V1 B1.2.4 Dd1 D1-7 G2 M1.2.4 [ए] वमाभाष्य. —^b) D4 अभीक्षणं (subm.) (for अभीक्षणशः). —^c) Ś1 Ñ1 V1 B D2-7 T2 M4 मत्तहंस- (by transp.). Ś1 D6 स्वनः; G1.2 स्वरः (sic); M3 चरः (for स्वरः). D1 लक्ष्मणानुचरः श्रीमान्. —^d) B1 पुरुषर्षभः; B4 D3 पुरुषर्षभः; Dt1 Dd1 Dm1 पुरुषोत्तमः.

13 ^a) Dd1 वद (for कदा). Ś1 B4 D4-7 अगत्य (for °म्य). D1 कुर्वेत्राजां पुनः सूत (sic) —^b) V1 संरुधः (for सरय्याः). Ś1 D4-7 सलिले शुभे (for पुष्पिते वने). —^d) Ś1 Ñ1 V1 B D1-7 M4 पित्रा मात्रा (by transp.); M3 मात्रा पित्रा (sic). —After 13, Ñ1 V1 B Dg1 Dm1 D1 2 S Cv.r.m.g.t ins.; while Dd1 ins. after 14; whereas D3 ins. l. 1 after 13 and l. 2 after 14 :

1055* रजर्षिणां हि लोकेऽस्मिन्नत्यर्थं मृगया वने ।
काले वृतां तां मनुजं धन्विनामभिकाङ्क्षिताम् ।

[(l. 1) Ñ2 V1 B1.4 Dg1 D2 च (for हि). T2 राजर्षिभिर्देवैः. Ñ1 B2.3 अयं यः; D1-3 T3 अत्यथ (for रत्यर्षि). B1 2.4 G3 मृगयां. —(l.) Ñ1 Dt1 वृतां तां; Ñ2 B D3 M4 वृतातां; V1 D1 2 वृतातां; T3 lacuna for वृ (for वृतां तां). V1 D2 अभिकाङ्क्षाः; B2 अनुकाङ्क्षिणां; D1 °ताः (for अभिकाङ्क्षिताम्). Ñ1 B3 धन्विन्व (B3 [m. also] °ना [sic]) मनुकाङ्क्षिभिः (Ñ1 °णां); B4 धन्वमनुकाङ्क्षिणां (for the post. halt).]

14 ^a) Ś1 D4.6.7 इत्येवम्; Ñ1 V1 B D1-3.5 G2 M1.4

अ. Ñ1 इत्यर्थम्; G1 रत्यर्थम्; Cv.r.m.g.t.गवाहुर (bef. corr. (for नात्यर्थम्). B4 अनुः; D7 इह (for अभिगम्) (for the M4 -काङ्क्षेयं (for -काङ्क्षामि). —^b) T1 मृगयां सरयू. Ś1 D6 -तटे (for -वने). —^c) Ś1 D4-7 प्रकृष्टः; M. रतिर्. B1 येयां (for ह्येषा). Ś1 D4-7 प. श्र; Ñ2 B2.3 सतां; V1 D1-3 M4 मताः; B2.4 सदा (for [अ] तु श्र (D4.5.7 Ś1 Ñ1 V1 B D1.2.4-7 M4 -सेविताः; D3 -संवृता (for - (M4 —After 14, Dt1 ins. 1055* and D3 ins. l. 2 Ś1 1055*.

15 ^a) M4 तद् (for तम्). Ś1 Ñ1 V1 B D2.4-7 M4 इक्ष्वाकुः; Dm1 D1 G2 ऐक्ष्वाकुः; Gg.1 °कः (as in text). —^b) Ś1 Ñ1 B D4-7 सर्वं मधुरजल्पकः; V1 D1-3 M4 रामो दशरथात्मजः. —^c) Ñ1 V1 D1-5 अभिप्रेक्ष्य (D1 °व्य). —After 15, (bef. colophon) Ñ1 V1 B D1.3 M4 read 1056*, 1^{cd} (M4 first occurrence) and 1058(C)* of Sarga 44.

Colophon : Ś1 D2.4-7 om. (Sarga cont.). —Sarga name : Ñ1 V1 B D1.3 शृंगवेरपुराभिगमनं (Ñ1 °पुरगमनं; D1.3 °पुरगमनः). —Sarga no. (figures, words or both) : Ñ1 V1 B1 D3 om.; Ñ2 B4 45; B2 35; B3 44; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 f G M1-3 49; D1 102; M4 46. —After colophon, T2 concludes with श्रीरामचन्द्राय नमः; G श्रीरामाय नमः.

विशालान्कोसलान्नम्यान्यात्वा लक्ष्मणपूर्वजः ।

आससाद महाबाहुः शङ्खवेरपुरं प्रातः ॥ १

G. 2. 46. 19
B. 2. 50. 26
L. 2. 50. 16

44

Ś1 D2.4-7 continue the previous Sarga. M1.2 begin with श्रीरामाय नमः.

1 Ñ V₁ B D_{1.3} read st. 1 (including 1056*)
before colophon of 2.43. —^a) M₄ विगाढः (for
विशालान्). —^b) G₁ ज्ञात्वा; M₄ वीरो; C_v as in text (for
यात्वा). —For 1^{ab}, Ś₁ Ñ V₁ B D₁₋₇ subst.; M₄ ins.
before colophon after 2.43.15:

1056* यात्वा चान्नरसंकाशः शीघ्रं शीघ्रपराक्रमः ।

[Ś1 D3-7 गत्वा; V1 पथा; B1,3,4 यद्वा (for यात्वा). Ś1 V1 D1-7 M4 देव (for [अ]मर-). B4 रामः (for शीघ्रं).]

—Ñ V₁ B D_{1.3} read I^{cd} after 1056*; Dg₁ Dt₁ Dd₁
 1061* G M₁₋₃ read I^{cd} after 1062* (preceded by
 reads I^{cd} for the first time after 1056*.
 कक्कि (ter 1062*. —^c) Ś₁ Ñ₁ D₄₋₇ अथाससाद
 कक्किपु₁₋₃ M₄ आससाद च (V₁ D_{1.2} °दाथ;
 कक्किकुमुद₁₋₃ second time as in text]^d स)
 नानापुष्परजोध्व₁₋₃ Dd₁ Dm₁ (af. corr. as in
 व्यपेतमलसंवा₁₋₃ times) शृंगिवेर; D₆ शृंगवीर; T G
 दिशागजैव₁₋₃ श्रिं गिवेर; B (ed.) शृंगवेर; Cg. t as
 देवोपवा₁₋₃ (for -पुरं). Ś₁ Ñ₁ B₄ D_{2.4-7} महत्; Ñ₂
 प्रमदाभि₁₋₃ पुर; B₁ D₃ पुरं (ditto.); M₄ (first
 फलपु₁₋₃ for प्रतं). —After I, Ś₁ Ñ₁ D_{2.4.6.7} ins.;
 वि₁₋₃ ter 2.4.3.15:

[(1) विगाह्य सरयू रम्यां वीरो लक्ष्मणपूर्वजः ।
S1 Ñ1 D2.4.6.7 cont.; D5 cont. l. 1 and ins. l. 2
inwards after 1058(A)*; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 S ins.
after 1^{ab}:

1058* अयोध्याभिमुखो धीमान्प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ।
 आरुढ्ये त्वां पुरिश्रेष्ठे काकुत्स्थपरिपालिते ।
 दैवतानि च यानि त्वां पालयन्त्यावसन्ति च ।
 निवृत्तधनदासस्त्वामनुणो जगतीपतेः ।
 पुनर्द्रव्यासि मात्रा च पित्रा च सह संगतः । [5]
 ततो रुचिरताम्राक्षो भुजमुद्यम्य दक्षिणम् ।
 अश्रुपूर्णमुखो दीनोऽब्रवीज्जानपदं जनम् ।
 अनुक्रोशो दया चैव यथाहं मयि वः कृतः ।
 चिरं दुःखस्य पापीयो गम्यतामर्थसिद्धये ।
 तेऽभिव्यद्य महात्मानं कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् । [10]
 विलपन्तो नरा धीरं व्यतिष्ठन्त कचिक्कवित् ।
 तथा विलपतां तेषामनुत्सानां च राघवः ।
 अचक्षुर्विषयं प्रायाद्ययार्कः क्षणदामुखे ।
 ततो धान्यधनोपेतान्दानशीलजनान्दिवावृत् ।

अकुतश्चिद्दयात्रम्यांश्चैत्यूपसमावृतान् । [15]

उद्यानान्नावणोपेतान्संपन्नसलिलाशयान् ।
तुष्टपृष्ठजनकीर्णान्गोकुलाकुलसेवितान् ।
रक्षणीयाञ्जनेन्द्राणां ब्रह्मघोषाभिनादितान् ।
रथेन पुरुषव्याघ्रः कोसलानत्यवर्तत ।
मध्येन मुदितं स्फीतं रम्योद्यानसमाकुलम् ।
राज्यं भोज्यं नरेन्द्राणां ययौ श्रुतिमतां वर

[(1. 7) Dt₁ अयोध्यामुन्मुखो. Ś₁ Ñ₁ D_{2.4.5.7} रामः; D₆ वीरः
(for भीमान्). —After l. 1, Ś₁ D_{2.4.6.7} ins.; D₆ ins.
after 1 :

1058(A)* सोच्छ्रासद्वयः पश्यन्सीतां लक्ष्मणमेव च ।

[D₂ तद्वाक्यहृदयः ।]

—(1. 2) M_{2.4} त्वा (for त्वां). Ś₁ Ñ₁ D_{2.4} (af. corr. sec. m.). 5-7 आपृच्छामि (for आपृच्छे त्वां). D₅ T₂ पुरः; T₃ पुरी; L (ed.) पुरी- (for पुरि-). D₅ -परिपालने. —(1. 3) D_{G1} reads च यानि in marg. M₂₋₄ त्वा (for त्वां). D_{4.7} देवतायतनानि त्वां (for the prior half). M₄ वसंति (for [आ]वसन्ति). Ś₁ D₆ देवता भवनानि त्वं पालयःना वसंति नः. —(1. 4) Ś₁ Ñ₁ D_{2.4} (bef. corr.). 6.7 कृतज्ञो (D₄ [af. corr.] ०ज्ञं); D₅ कृत्वाज्ञां (for अन्तुगो). Ś₁ D_{4.6.7} जगतीपतिः (D_{4.7} ०ति). —D₄ om. from first च in l. 5 up to दया in l. 8. —(1. 5) D₄ पित्रा (for मात्रा). Ś₁ Ñ₁ D_{2.5-7} M₄ पित्रा च मात्रा (by transp.). M₂ मम (for सह). D₅ सह समागतः (for च सह संगतः). —(1. 6) Ś₁ Ñ₁ D_{2.5-7} रुधिर- (for रुधिर-). D₂ लक्ष्मणं (for दक्षिणन). —(1. 7) M₂ -मुखं (for -मुखो). Ś₁ Ñ₁ D_{2.5-7} उवाच[श्च] L[ed.] ०मुखो दीनो रामो जा(Ñ₁ D₆ [bef. corr.]. 7 ज)नपदान्वचः. —(1. 8) M₂ यदा (meta.) (for दया). G₁ यः (for वः). D_{2.1} M_{3.4} कृता. Ś₁ Ñ₁ D_{2.4-7} शुष्मभिर्दक्षितो (D₂ ०तं; D_{4.5} ०ता) मयि (for the post. half). —D₆ reads l. 9 and 10 in marg. —(1. 9) M₄ दुःखाय. Ś₁ Ñ₁ D_{2.4.6.7} विरादुःखेन (D₂ ०खानि) पापेन (Ñ₁ D₄ पापीयो; D₄ sec. m. ins. संमुद्ध ये गता रामदर्शने नराः after दुःखेन and reads from पापीयो up to the post. half of this line within brackets; D₇ यास्याखो [sic]; L[ed.] पापी [subm.]) (for the prior half). D₆ नम्यताम्. G₃ धर्मे- (for अर्थ-). —After l. 9, D_{m1} ins. :

1058(B)* निवर्तध्वं महाभागा गम्यतामर्थनिश्चये ।

— (l. 10) Ś1 Ñ1 D2.4-7 प्रणम्य (for समिवाद्य). Ś1 Ñ1 Dg1 D2.4.6.7 M3.4 (af. corr. *inf. lin. sec. m.* as above) [अ] मिप्रदक्षिणं. — (l. 11) Ś1 Ñ1 D2.4-7 M4 विनदंतो (Ñ1 illeg. from तो up to l. 14) (for विलपन्तो). Ś1 D2.6 जना (for नरा). Ś1 D2.5.6 न्यवनंत; Dg1 वितिष्ठत (sic); Dt1 Dd1 Dm1 व्यतिष्ठथ; D4.7 लक्षवंत; G1.2 व्यतिष्ठन् तन् (for

[263]

2. 44. 2]

रामायणे

तत्र विषयगां दिव्यां शिवने
रामायामशैवलाम् ।

ददर्श राघवो गङ्गां पुण्यामृषिनिषेविताम् ॥ २

व्यतिष्ठन्तः). D6 reads *sup. lin. sec. m.* — (1. 12) T2 तदा; T3 रथा (sic) (for तथा). Dd1 विलपितं. — (1. 13) S1 D4.6.7 प्रागाद्; D2 ह्यागाद् (for प्रायाद्). S1 D2.5.6 विष्णुदागमे. D4.7 यथा विष्णुज्जलगमे (for the post. half). — Dd1 om. l. 14. — (1. 14) S1 D2.4.6.7 -चनोपेतां. Dg1 -शीलान् (for -शील-). S1 D6 -जनायुतां; D2 -जनैर्युतां; D4.7 -जनायुतां; D5 -द्विजातिकान् (for -जनाद्विजावान्). — (1. 15) S1 N1 D2.4.6.7 अकुतश्चिद्व्यां क्षेमां; D5 -द्वयान्क्षेमान्; M3 -द्वयान्क्षेमान् (for the prior half). D2 चैत्यं दूयः; M2 चैत्यदूयः (for चैत्य-दूयः). S1 N1 D2.4-7 -शतांकितां (D5 °तान्); T1.2 G M1 -समन्वितान् (for -समावृतान्). — (1. 16) Dg1 -[आ]म्रानो. M2 संप्रसन्नजज्ञायान् (for the post. half). S1 N1 D2.4-7 उद्यानोपवनोपेतां (N1 °नाम्रानोपेतां; D4.7 °नाम्रानोपेतां; D5 °तान्) संस्तर (N1 °*) गोरमां (D5 °तान्). — (1. 17) G2 हृष्टः (for हृष्टः). S1 D2.4.6.7 -जनाकीर्णां; N1 -जोपेतां (for -जनाकीर्णान्). Dd1 नोकुलतुलः (sic); T1.2 G1.3 गोपनोकुलः; Cm.g.k.t as above.

In N1, the portion from सेवितान् up to स गो in l. 10 of cont. passage after 2.68.23 (subt.) is lost on missing folios. It is mostly ignored.

S1 D2.4.6.7 -शोमितां; Dm1 -मंडितान्; D5 -शोमितान् (for सेवितान्). — (1. 18) S1 D4.6.7 प्रक्षणीयां; Dg1 Dd1 G1.2 M1 Cr.g लक्षणीयान्; G3 रमः; Ck.t as above (for रक्षणीयान्). S1 D2.4-7 G3 M2.3 -नि (S1 -वि) नादितां (D5 G3 M2.3 °तान्); T2 -[अ]मिनदितान् (for -[अ]मिनादितान्). — (1. 19) S1 D2.4-7 मनुजः (for पुरुषः). S1 (*sup. lin.* also नगरीम्) वाम्भ्याम्; D2.4.6.7 कोसलम्. S1 अभिवर्तत; D2.4.7 अन्व (D2 °भ्य) वर्तत (for अन्व). — After l. 19 (owing to omission of l. 20 and 21), S1 D2.6 ins.; N1 V1 B D1.3 ins. after 1; M4 ins. after the first occurrence of 1^{cd}:

1058(C)* संवदनिर्बिम्बमुदारसत्त्वं
चीनेतरासङ्गधरं युवानम् ।
दृष्टाभिजग्मुर्मुदिता निषादा
गृहं पुरस्कृत्य मुकुण्डवर्णाः ।

[(1. 1) N1 ते बद्धः; N2 तद्युद्धः; V1 B D1.3 तं बद्धः; M4 अल्यच्छः (for संवद्धः). — (1. 2) D1 -निधि (for -धर). B4 प्रधानं (for युवानम्). — (1. 3) D1 M4 त्वरिता (for मुदिता). D2 किराता (for निषादा). N1 B प्रत्युद्यौ तत्र निषादराजो. — (1. 4) D2 गृहं परित्यज्य. V1 -वर्ण (for -वर्णाः). N1 B गृहः स नीलाङ्गुरतुल्यवर्णः. — Then S1 D2.6 ins. colophon. — *Sarga name*: S1 D6 शृंगवीरपुरोपगमनं; D2 शृंगवीरपुराभिगमनः; L (cd.) शृंगवीरपुरोपगमनं. — *Sarga no.* (figures, words or both): S1 50; D2 49 — After colophon, S1 ins. श्रीरामाय नमः; D6 रामाय नमः.]

— S1 D2.6 om. l. 20 and 21. — (1. 20) G1.2 M1 -शतावृत्तं (for -समाकुलम्). D4.5.7 मध्येन मुदितां (D5 °तान्) स्फीतां

(D5 °तान्) महोद्यानसमावृतां (D5 °तान्). — D4.5.7 om. l. 21. — (1. 21) G1 M3 राष्ट्रं. T2 G M1 भाग्यं (for भोज्यं).]

2 °) S1 N2 V1 B D1-7 T1.2 G3 M2 ततस्; Cg.k.t तत्र (as in text). S1 V1 D1-7 गंगां; N2 B तत्र (for दिव्यां). — °) S1 N2 V1 B Dt1 Dd1 Dm1 D1-7 शीतः (for शिवः). Cg शिवतोयां (as in text). S1 D6 अशेवलां; B4 असौधः; D1 सशैवलां; G M1 अकलमयां. Dg1 शिवतोयास्त-शेवलां. — D6 om. (hapl.) 2^{cd}. — °) S1 V1 D1-3.6 पुण्यां; N2 B D4.7 दिव्यां; T1 om. (for गङ्गां). — °) S1 D1-3.6 दिव्याम्; Dt1 Dd1 Dm1 रम्याम् (for पुण्याम्). G2 M1 मुनिः (for ऋषिः). N2 V1 B सुपुण्यां (V1 दिव्या [subm.]; B1 नदीं ता मृषिसेवितां. — After 2, S1 N2 B D6 ins.; D2 ins. after 3^{cd}; D4.5.7 ins. after 2^{cd}:

1059* पवित्रमलिलस्पर्शा हिमवच्छैलसंभवाम् ।
स्वर्गतोरणनिःश्रेणीं महर्षिगणसेविताम् ।

[(1. 1) D7 हिमशैवले. — (1. 2) S1 D6 स्वर्गमार्गस्य (for स्वर्गतोरणः). N2 B2-4 -निःश्रेणीं (B1.4 भगवतीं) नदीं; D2 देववर्षाभिः (V1 D1.2 M4 half).]; S1 D4-7 वै (for while Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 S1 (1. 3) D2 M4 तामुत्तार्य; or शिवम्). S1 B2 (bef.

1060* आश्रितैरिदूरस्थैः श्रीमद्विः समः (1. 4) B3 reads काष्ठेऽपरोभिर्दृष्टाभिः सेवितामभागादुर् (bef. corr.) देवदानवगन्धर्वैः किन्नैरुपशोभिताम् (for the नागगन्धर्वपक्षीभिः सेवितां सततं शि देवाक्रीडशवाक्रीर्णां देवोद्यानयुतां नदीं. देवार्थमाकाशगमां त्रिलयातां देवपद्मिनीम् कृष्टः; M. जलवा गृह्णसोप्रां फेननिर्मलहासिनीम् । B2.3 कचिद्वेणीकृतजलां कचिदावर्तशोभिताम् । 5.7 कचिद्विस्तारितगम्भीरां कचिद्वेगजलकुलाम् । कचिद्वेगभीरनिर्दोषां कचिदेवनिस्वनाम् । [10] देवसंवाप्लुतजलां निर्मलोत्पलसंकुलाम् । कचिदाभोगुलितानां कचिदिर्मलवालुकाम् ।

[(1. 1) T2.3 अपि दूरस्थैः. — (1. 2) G2 M1 परिपूर्णहारां शुभां (for the post. half). Cg Cv: सेवितामभोहरां इति पाठः । Cg — (1. 3) M2 गन्धर्वः (for गन्धर्वः). — (1. 4) Dg1 T3 Cr.g नाना; Ck.t as above (for नागः). G2 M1.4 शुभां; Cv.g.t as above (for शिवान्). — (1. 5) K (ed.) देवा-क्रीडा- (for °क्रीडा-) T1 G2.3 M1 -जनायुतां (for -युतां नदीम्). Ck: देवोद्यानयुताः । Cg — (1. 6) T1 आकाशः. G1.2 M1 3.6 Ck.t -गतां; G3 -समां; Cr.m.g as above (for -गमां). T1 G3 हेमपद्मिनीं; M3 देववर्मिनीं. — (1. 7) Dg1 Dt1 Dd1 Cg.k.t -[आ]घातः; M4 -हासः; Cr.m as above (for -वातः). Cg Ct: पाठान्तरे जलेनाधूताः प्रक्षालिता गुहाम्रा गुहामुखानि यया ताम् । Cg M4 -वासिनीं (for -हा°). — T2 G1 transp. l. 8 and 9. — (1.

हंससारससंघुष्टां चक्रवाकोपकूजिताम् ।
 शिशुमारैश्च नक्रैश्च भुजगैश्च निपेविताम् ॥ ३
 तामूर्मिकलिलावर्तामन्ववेक्ष्य महारथः ।
 सुमन्त्रमन्त्रवीत्सुतमिहैवाद्य वसामहे ॥ ४

अविदूरादयं नद्या बहुपुष्पप्रवालवान् ।
 सुमहानिज्जुदीवृक्षो वसामोऽत्रैव सारथे ॥ ५
 लक्ष्मणश्च सुमन्त्रश्च वाढमित्येव राघवम् ।
 उक्त्वा तमिज्जुदीवृक्षं तदोपययतुर्हयैः ॥ ६

G. 2. 47. 6.
 B. 2. 50. 30.
 L. 2. 51. 6

8) M4 -गत- (for -कृत-). —(1. 9) Dt1 Dd1 Dm1 -समा-
 कुलां; G1 -जनाकुलां (for -जल°). —(1. 10) Dd1 Dm1 S
 -निखनां. —(1. 11) T1 -सं* (damaged); G1.2 M1
 -शोभितां (for -संकुलम्). —(1. 12) M4 -कुटिलां (for -पुलिनां).]

3 S1 D6 (both hapl. ?) om. 3; N2 (hapl. ?)
 D2.4.5.7 om. 3^{ab}. V1 B D3 transp. 3^{ab} and 3^{cd}. —^a)
 T2 -सागर- (for -सारस-). V1 B2.4 D1.3 -संवैश्च; B1.3
 -संहैश्च (sic) (for -संघुष्टां). —^b) Dt1 Dd1 Dm1 T3 G1
 M2 -[उ]पशोभितां. V1 D1 वारणैश्चामिताभितां; B वारणैश्च
 निपेवितां; D3 वारणैश्चामिताभितां. —After 3^{ab}, Dg1 Dt1
 Dd1 Dm1 S ins. :

1061* सदामदैश्च विहगैरभिसंनान्दितान्तराम् ।
 कचितीररुहैर्वृक्षैर्मालाभिरिव शोभिताम् ।
 कचिक्कुलोत्पलच्छन्नां कचित्पद्मवनाकुलाम् ।
 कचिक्कुमुदपण्डैश्च कुडुलैरुपशोभिताम् ।
 नानापुष्परजोध्वस्तां समदामिव च कचित् । [5]
 व्यपेतमलसंवातां मणिनिर्मलदर्शनाम् ।
 दिशागजैर्वनगजैर्मत्तैश्च वरवारणैः ।
 देवोपवाह्यैश्च सुहुः संनादितवनान्तराम् ।
 प्रमदामिव यत्नेन भूषितां भूषणोत्तमैः ।
 फलपुष्पैः किसलयैर्वृतां गुल्मैर्द्विजैस्तथा । [10]
 विष्णुगादच्युतां दिव्यामपापां पापनाशिनीम् ।

[(1. 1) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 मत्तैश्च (for -मदैश्च). Dt1
 अभिपन्नमभिमितां (for the post. half). —(1. 2) Dg1 T1
 (bef. corr.) उपशोभितां. —(1. 3) M4 पद्मसमाकुलां. —(1.
 4) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 -संहैश्च; M4 -पंडाख्यां (for -पण्डैश्च).
 Dm1 कुडुलैर् (for कुडुलैर्). Dg1 T3 M2.3 चोपशोभितां (for
 उप°). —(1. 5) G1 -रजोभितां. —(1. 6) M4 व्युपेतजल-; Ctp
 व्यपेतजल-. —(1. 7) G3 च वनजैर् (for वनगजैर्). —(1. 8)
 G2 M2 -[उ]पवाह्यैश्च. M3 समदैश्च; M4 सततं (for च सुहुः). Dt1
 देवराजोपवाह्यैश्च (for the prior half). —(1. 9) G2 भूषणां
 (for भूषितां). —(1. 10) M1 Ck -मूलैः (for -पुष्पैः). Cg and
 K (ed.) फलैः पुष्पैः. M3 मत्तां (sic!) (for वृतां). —M4 om.
 1. 11. —T1.2 G M1-3 ins. 1. 11 after St. 3. —(1. 11)
 Dd1 देव्याम् (for दि°).]

—D1 reads 3^{cd} after 5. —^c) N2 V1 B Dt1 Dd1 Dm1
 D1-1.7 शिशुमारैश्च. D2 चक्रैश्च (for नक्रैश्च). —^d) N2 B
 मन्त्रैश्च; Lm1 D2-4.7 G1 M4 भुजगैश्च; D5 श्वापदैश्च. Dt1
 Dd1 Dm1 समन्वितां; D4.7 [उ]पशोभितां; D6 [ए]व से°
 (for निपेविताम्). —After 3, T1.2 G M1-3 ins. 1. 11 of
 1061*. —T1.2 G M1.2.3 (om. 1. 1) cont.; Dt1 Dd1

Dm1 ins. after st. 3; while S1 D2.4-7 cont. 1. 2 only
 after 1059* and Dg1 T3 M4 ins. 1. 2 only after 3 :

1062* तां शंकरजटाजूटाच्छृष्टां सागरतेजसा ।
 समुद्रमहिषीं गङ्गां सारसकौञ्चनादिताम् ।

[K (ed.) reads 1. 1 within brackets. —(1. 1) Dt1
 Dd1 Dm1 शंकरस्य (for तां शंकर-). G3 -जूटां; M2 -अष्टां (for
 -जूटाद्). G3 हृष्टां (for अष्टां). M2 सागरंगामनिदिनीं (for the
 post. half). —(1. 2) S1 D2.4-7 इष्टां (for गङ्गां). D2
 -निनादितां (hypm.) (for -नादिताम्).]

—S1 D2.6 cont.; D4.7 ins. after 3^{cd} :

1063* मृगयूथैः पिबद्भिश्च वारणैश्चामिनादिताम् ।

[D2 चाभिनिदितां; D4.7 चापि नादितां (D7 °तं).]

—After 1062*, M4 reads 1^{cd} for the second time,
 reading it for the first time after 1056*.

4 ^{ab}) D5 अस्मि- (sic) (for उस्मि-). N2 B3.4 D5
 -सलिलावर्ताम्; Dg1 Dm1 -कलितावर्ताम्; G2.3 -कलिका-
 वर्ताम्; Cm.g.k.t as in text (for -कलिल°). B1.3
 अनुवेक्ष्य; D4 अनवेक्ष्य; G1.2 M1 अवेक्ष्य स; M4 अन्वीक्ष्य
 स (for अन्ववेक्ष्य). S1 V1 D1-3.6 स राघवः; D5 महाबलः.
 —^c) D6 चाब्रवीत्. N2 B2-4 वाक्यं; B1 रामो; M3 सूत
 (for सूतम्). —^d) N2 B निवसाम इहाद्य वै; V1 इहैव
 निवसामहे; Dg1 इहाद्य निवसामहे; D7 M1 इहाद्यैव वसामहे.

5 S1 N2 V1 B Dt1 D1-7 अ (Dt1 आ) विदूरे ह्ययं.
 D5 प्रहृ- (for नद्या). —^b) D4.5.7 फल- (for बहु-).
 —^d) S1 D6 वसाम. —After 5, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1
 S ins. :

1064* द्रक्ष्यामि सरितां श्रेष्ठां संमान्यसलिलां शिवाम् ।
 देवदानवगन्धर्वमृगमानुषपक्षिणाम् ।

[(1. 1) Dt1 Dd1 Dm1 प्रेक्ष्या (Dt1 °क्षा)मि; M4 Cg
 द्रक्ष्यामः. G2.3 सामान्य-; Cg.t as above (for सं°). —(1. 2)
 Dt1 Dd1 -मानव- (for -दानव-). Dg1 -मानस-; Dt1 Dd1 Dm1
 -पन्नग- (for -मानुष-).]

—M1.3 cont. :

1065* संघैः समानृतां दिव्यां सर्वपापप्रणाशिनीम् ।

दृष्ट्वा रामो महातेजा वस्तुं समुपचक्रमे ।

—After 5, D1 reads 3^{cd}.

6 ^a) D4.7 तं (for first च). —^c) Dg1 Dd1 Dm1
 D1.3.4 उक्ता (D1.4 °क्तां) (all sic). —^d) Dd1 Dm1 तथा;

2. 44. 7]

रामायणे

G. 2. 47. 7
B. 2. 50. 31
L. 2. 51. 7

रामोऽभियाय तं रम्यं वृक्षमिक्ष्णुकुनन्दनः ।
 रथादवातरत्तस्मात्सभार्यः सहलक्ष्मणः ॥ ७
 सुमन्त्रोऽप्यवतीर्यैव मोचयित्वा हयोत्तमान् ।
 वृक्षमूलगतं राममुपतस्थे कृताञ्जलिः ॥ ८
 तत्र राजा गुहो नाम रामस्यात्मसमः सखा ।
 निपादजात्यो बलवान्स्थपतिश्चेति विश्रुतः ॥ ९
 स श्रुत्वा पुरुषव्याघ्रं रामं त्रिपयमागतम् ।
 वृद्धैः परिवृतोऽमाल्यैर्ज्ञातिभिश्चाप्युपागतः ॥ १०
 ततो निपादाधिपतिं दृष्ट्वा दूरादवस्थितम् ।

T1.2 M3 तत्र (for तदा). G1 [अ]भिययतुर् (for [उ]प°).
 Ś1 Ñ2 V1 B D1-7 सुमन्त्रोभि (V1 °त्रो हि; B4 D5 °त्रोपि)
 ययौ हयैः.

7 °) Ś1 V1 D1-7 [स]पि यात्वा; Ñ2 B [स]थ
 गत्वा (for सभियाय). Ś1 D2.3.6 1: M2 वृक्षं रम्यम् (by
 transp.). M4 इक्ष्वाकुकुनन्दनः (for °). —°) B4 Dt1
 Dd1 Dm1 D2 T1 G1 M2-4 Ct अवतरत्; Dg1 D7 अवतरत्.
 —°) Ś1 Ñ2 V1 B D1-7 ससीतः (for सभार्यः). Dt1
 सहलक्ष्मणं (sic).

8 °) D4 [स]थ (for सपि). D4.5.7 [अ]वतार्य. B1.2.4
 [ए]वं; Dg1 (by corr.; orig. श्वान्) [अ]श्वान्; Dt1
 Dd1 Dm1 [अ]थ; T1.2 [ए]तान्; T3 M3 स्वान्; M2
 [अ]स्नान् (for [ए]वं). —°) Ś1 V1 D1-3.6 स्नापयित्वा;
 D4.5.7 विमुच्य च (D4 °चेह) (for मोचयित्वा). —°) B1.3
 वृक्षमूलं. B1 स्थितं (for -गतं).

9 °) D4.5.7 ततो. B4 राज्ये (for राजा). Ś1 Ñ2 V1
 B D1-7 M4 निपादानां (for गुहो नाम). —°) Ś1 Ñ2 V1 B
 D1-7 M4 दयितः (for [आ]त्मसमः). —°) G1 [अ]तिवि-
 श्रुतः; M2 विशेषतः (for [इ]ति विश्रुतः). —For 9°d, Ś1
 Ñ2 V1 B D1-7 M4 subst.:

1066* धार्मिकः सत्यवादी च गुहो नाम महाबलः ।

[Ś1 V1 D1-3.6 M4 सत्यसंधश् (for °वादी).]

10 °) G3 राममेष समागतं. —D6 reads 10°-11° in
 marg. —°) D2 परिमितो (for °वृत्तो). —°) D4 जाति-
 भिश्. Ś1 B D2.4.6.7 T2 M4 [अ]भ्यु (B4 [अ]भ्यु)पागमत्;
 Ñ2 V1 D1.3.5 [अ]प्युपागमत् (D6 °मन्); Dm1 [अ]प्युपा-
 वृतः (for [अ]प्युपागतः).

11 D6 reads 11° in marg. (cf. v.l. 10). —°)
 D7 निपादाधिपतिर्. —°) Dt1 दूरम्; D7 रामम् (for
 दूराद्). Ñ2 V1 B3 D1.3 M4 उपागतं; B1.2.4 Dg1 Dt1 Dd1
 Dm1 D6 T3 G2 M1 Cg उपस्थितं. —°) B4 सा रामः (sic);
 D4.7 रामं (for रामः). —°) B2 reads from गच्छद् up
 to सः in marg. V1 समागच्छेद् (sic); D6 °च्छन्. Ś1

सह सौमित्रिणा रामः समागच्छद्गुहेन सः ॥ ११
 तमार्तः संपरिष्वज्य गुहो राघवमब्रवीत् ।
 यथायोध्या तथेदं ते राम किं करवाणि ते ॥ १२
 ततो गुणवद्भ्रातृमुपादाय पृथग्विधम् ।
 अर्घ्यं चोपानयत्क्षिप्रं वाक्यं चेदमुवाच ह ॥ १३
 स्वागतं ते महाबाहो तवेयमखिला मही ।
 वयं प्रेष्या भवान्भर्ता साधु राज्यं प्रशाधि नः ॥ १४
 भक्ष्यं भोज्यं च पेयं च लेह्यं चेदमुपस्थितम् ।
 शयनानि च सुख्यानि वाजिनां खादनं च ते ॥ १५

D4-7 गुहं (D7 °हः) प्रति; B3 °हेन च.

12 °) Ś1 Ñ2 B3.4 Dg1 D2.4-7 M4 आर्तः; D3 M2
 आर्तः (sic). T1 damaged from संपरिष्वज्य up to 12°.
 Ñ2 D7 स (for सं-). —°) Ś1 V1 D1-7 G2 M4 वचनम्
 (for राघवम्). —°) B3 M4 तथेयं ते; Dg1 तथैवेयं; D6
 G3 तथेदं ते; Ck.t as in text (for तथेदं ते). —°) Ñ2
 B1.2.4 पुरं; B3 पुरी; D4.5.7 कामं; G1.2 M1 राज्यं (for
 राम). D7 तं; T1.2 G1.2 M1 [अ]हं (for ते). Ś1 D6
 करवामहे. —After 12, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1-8
 ins.:

1067* ईदृशं हि महाबाहो कः प्राप्स्यत्यतिथिं प्रियम् ।

[G2 कं (for कः). G3 प्राप्स्यत्यतिथि-.]

13 °) G1 चतुर्विधं; G2 M1 पृथक्पृथक्. —For 13°d,
 Ś1 Ñ2 V1 B D1-7 M4 subst.:

1068* स शुचीन्यन्नपानानि गुणवन्ति च राघवे ।

[V1 शुशीलानि; B4 संशुद्धानि; D1.5 शुशुचीनि (for स शुचीनि).
 Ñ2 [अ]नुपानानि. D3 स शुचीन्यन्नपानानि (sic) (for the
 prior half). V1 B1.3 राघवः; D4 राघवं (sic).]

—°) V1 B1 Dg1 D1-3 G2 अर्घ्यं; B4 अर्थं. T2 [उ]पायनत्
 (meta.). Dt1 Dd1 Dm1 शीघ्रं.

14 D4.5 om. (hapl.) from 14° up to the prior
 half of l. 1 of 1069*. Ś1 Ñ2 V1 B D1-7 M4 transp.
 14 and 15. —°) Ś1 D6 लिखिला. —°) Ñ2 B1.3 रामः;
 B4 कार्यं; D3 राजन् (for राज्यं). —After 14, Ś1 Ñ2 V1
 B D1-7 M4 ins.:

1069* आज्ञापय महाबाहो यथेष्टं रघुनन्दन ।

यथा स्वकं तथेदं ते पुरं किं करवाणि ते ।

[D4.5 om. the prior half of l. 1. —(1.2) B4
 यथास्माकं. Ś1 D4.6 तथैवेदं. D1-3 M4 परं (for पुरं). B1 करवाम
 (for °वाणि).]

15 Ś1 Ñ2 V1 B D1-7 M4 transp. 14 and 15.
 —°) Dg1 reads च पेयं in marg. D1 M3 लेह्यं (for

[266]

गुहमेवं ब्रुवाणं तं राघवः प्रत्युवाच ह ।
 अर्चिताश्चैव हृष्टाश्च भवता सर्वथा वयम् ॥ १६
 पद्भ्यामभिगमाच्चैव स्नेहसंदर्शनेन च ।
 भुजाभ्यां साधुवृत्ताभ्यां पीडयन्वाक्यमब्रवीत् ॥ १७
 दिष्ट्या त्वां गुह पश्यामि अरोगं सह बान्धवैः ।
 अपि ते कुशलं राष्ट्रे मित्रेषु च धनेषु च ॥ १८
 यत्किदं भवता किञ्चित्प्रीत्या समुपकल्पितम् ।
 सर्वं तदनुजानामि न हि वर्ते प्रतिग्रहे ॥ १९

पेयं). —^b) D1 M3 पेयं (for लेह्यं). Ś1 D1-7 सुमुखस्थितं;
 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T3 G1.3 M2.3 [ए]त्तु° (for [इ]
 दमु°). —^d) Ś1 Ñ2 V1 B D1-7 M4 यव (D1 यव [meta.])
 सं (B2 D1 °सम्) तथा (B3 °दा); Dg1 G1 खादनानि ते (G1
 च) (for खादनं च ते).

16 °) B4 D7 एव (for एवं). Ś1 V1 B2 Dg1 Dt1 Dd1
 Dm1 D1-4.6.7 T3 G1 M2-4 तु (for तं). —^b) G1.2 M1.3
 प्रत्यभाषत. —^c) Ś1 Ñ2 V1 B D1-7 M4 मानिताश्चैव (for
 चैव हृष्टाश्च). —^d) Dt1 Dd1 Dm1 T2 सर्वदा (for °था).
 Ś1 Ñ2 V1 B D1-7 M4 सर्वथा भवता (by transp.).

17 D4.5.7 om. 17. —^a) Ś1 Ñ2 V1 B D1-3.6 M4
 क्षमि M1 °पि गतं. Ñ2 B D3 चैनं (for चैव). —^b) Ś1 Ñ2
 V1 B D1-3.6 M4 स्नेहादाप्राय सूर्यनि. —^c) Ś1 V1 D1-3.6
 T G1.3 M4 Cm.g -पीताभ्यां (for -वृत्ताभ्यां).

18 °) Ś1 Ñ2 B D2.3.6 M4 द्विष्टेह; V1 यदहं; D1.4.7
 °ष्ट्या तु; D5 °ष्ट्याद्य; M2 °ष्ट्या त्वा (for द्विष्ट्या त्वा). —Note
 hiatus between ° and °. —^b) Dg1 G1.3 M1 नीरोगं; Dt1
 स्व°; T3 ह्य° (last two to avoid hiatus) (for अरोगं).
 Ś1 Ñ2 V1 B D1-7 M4 स्वामरोग स (D5 च) बांधवं. —^c) G3
 अथ (for अपि). Ñ2 B3 राज्ये (for राष्ट्रे). —^d) D4.5.7
 पुत्रेषु (for मि°). V1 स्व (bel. corr. सु) जनेषु; Dt1 T1.2
 G1 M3 च वनेषु; D5 च वलेषु (for च धनेषु).

19 °) Ś1 Ñ2 V1 B Dd1 D1-7 M4 यदिदं (for यत्किदं).
 M4 भवतां (for °ता) G2 कंचित्. —^b) Ś1 Ñ2 V1 B2-4
 D1-7 M4 दीयर्थमुपकल्पितं; B1 प्रीत्यर्थं समुपाहृतं. —^c) G1
 तम् (for तद्). —^d) Ś1 D2.4-7 कालो मे; V1 हि वश्ये; Dm1
 (af. corr. sec. m. as in text) हि मते (for हि वर्ते).
 —After 19, Ś1 D1.2.5.6 ins.:

1070* चतुर्दशसमाः सौम्य वःस्यन्तं तितुराज्या ।

[Ś1 D6 सौम्य (for सौम्य). D5 वर्ते (for वःस्यन्तं).]

20 °) T2.3 -चीन- (for -चीर-). Ś1 Ñ2 V1 B D2.3.6
 M4 [अ]वर- (for [अ]जिन-). —^b) T3 फलं (sic). Dg1
 D2.7 M3 -मूलाशिनं. —^c) B1 D2.4 प्रा (D4 प्री) णिहितं (sic).
 Dm1 धर्मं (for °मं).

कुशचीराजिनधरं फल्गुलाशनं च माम् ।
 विद्धि प्रणिहितं धर्मे तापसं वनगोचरम् ॥ २०
 अश्वानां खादनेनाहमर्थी नान्यत्र केनचित् ।
 एतावतात्रभवता भविष्यामि सुपूजितः ॥ २१
 एते हि दयिता राज्ञः पितुर्दशरथस्य मे ।
 एतैः सुविहितैश्चैर्भविष्याम्यहमर्चितः ॥ २२
 अश्वानां प्रतिपानं च खादनं चैव सोऽन्वशात् ।
 गुहस्तत्रैव पुरुषांस्त्वरितं दीयतामिति ॥ २३

21 °) Ś1 Ñ2 V1 B D1-7 M4 यव (D2 °म [sic]) सेन
 (for खादनेन). Ś1 D6 [अ]र्थी; D2 [अ]र्थी (sic) (for
 [अ]हम्). —^b) Ś1 D6 नाहमन्येन; Ñ2 अर्थी नार्थेन; B3
 अश्वेना; D1 अर्थी नान्येन; D2 अहं नान्येन (for अर्थी नान्येन).
 —^c) G3 एतावद् (for °वता). Ś1 Ñ2 V1 B1-3 D1-7 M4
 [अ]हं; B4 तं (for [अ]त्र-). V1 भविता (sic). —^d) Ñ2
 स्वपूजितः.

22 °) T3 एता (sic). B1 दशयिता; T3 श्री द° (sic)
 (for हि दयिता). —^c) Ś1 Ñ2 V1 B D1-3.6 M4 सु V1 तु;
 B1 D6 च पूजितैः; G2 M1.3 सुपूजि (M2 °खितैः); Cm
 समाहितैः C2 as in text (for सुविहितैः). —^d) Ñ2 B
 सु (Ñ2 स्व) पूजितः. —After 22, Ñ2 D3.5 ins.:

1071* एतन्निवादाधिपतिः श्रुत्वा रामस्य भाषितम् ।
 दुःखशोकपमाक्रान्तः साधुकण्ठोऽववीदिदम् ।
 वज्रादिभिः शृणु मन्त्रे पितुस्ते हृदयं दृढम् ।
 वनं र म वजेत्युक्ते यत दीर्णं सहस्रशः ।
 परिदेवयमाने तु रामोऽप्यश्रूण्यवनेयम् । [5]
 प्रत्याश्वस्य रघुश्रेष्ठे गुहमाश्वासयत्तदा ।
 क्षयोदयो हि विहिते प्राणिनां सुखदुःखयोः ।
 उवाच चैनमश्वानां यवसं दातुमर्हसि ।

[(1. 1) D3 निषादाधिपः (subm.). —(1. 3) Ñ2 वज्राद्
 (for वज्राद्) and दृढं (for शृणु). —(1. 4) D3 [उ]क्त्वा
 (for [उ]क्ते). — 1. 5) Ñ2 परिदेवयमानं. D3 वर्तयन्. —(1.
 6) Ñ2 आश्वासयन् (sic) (for °सयन्). —(1. 7) D5 क्षयोदयैः.
 D3 सुविहितैः; D5 स्वविहितैः (for हि विहितैः). —(1. 8) D3
 चैवम्.]

—Ñ2 D3.5 cont.; Ś1 D1.2.4.6.7 ins. after 22:

1072* स एवमुक्तो रामेण गुहो गहनगोचरः ।

[D3 om. स (subm.).]

23 °) Ś1 D6 प्रतिमानं; Ñ2 V1 B4 D4.7 °पालं; Dg1
 °दानं. D2 यत् (for च). —^b) Ś1 Ñ2 V1 B D1-7 M4 यवसं
 (for खादनं). Ñ2 चैव सोनुसात् (sic); B1 चैव यद्वतः; B3
 चैव सोन्वशात्; B4 चैव सोधशात् (sic); D4.5.7 च समन्वशात्.
 —^c) Ñ2 V1 B3 D1.2 तथा (for तत्र). V1 पुन्य. —^d) V1
 दयितम् (sic) (for दीयताम्). Ś1 D6 दीयतामिति स्वरं.

रामायणे

2. 44. 24]

G. 2. 47. 25
B. 2. 50. 48
L. 2. 51. 26

ततश्चीरोत्तरासङ्गः संध्यामन्वास्य पश्चात्प्रस्थितः ।
जलमेवाददे भोज्यं लक्ष्मणेन सहाहतं स्वयम् ॥ २४
तस्य भूमौ शयानस्य पश्चात्प्रस्थितः प्रक्षाल्य लक्ष्मणः ।
सभार्यस्य ततोऽप्युत्थित्य तस्थौ वृक्षमुपाश्रितः ॥ २५
गुहोऽपि सन्निहितः सूतेन सौमित्रिमनुभाषयन् ।

अन्वजाग्रत्ततो राममग्रमत्तो धनुर्धरः ॥ २६
तथा शयानस्य ततोऽस्य धीमतो
यशस्विनो दाशरथेर्महात्मनः ।
अदृष्टदुःखस्य सुखोचितस्य सा
तदा व्यतीयाय चिरेण शर्वरी ॥ २७

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

24 ^a) M₂ damaged for ततश्ची. —^b) B₄ संध्याश्चो
[ध्यां चो ?] पोष्य; M₃ संध्यावन्वास्य (sic). —^c) D₃ [आ]
दृद्. S₁ N₂ V₁ B D₁₋₇ M₄ रामो (for भोज्यं). —^d) V₁
B₃ हतं (for [आ] हतं).

25 ^b) D_{4.5.7} जग्राह (for प्रक्षाल्य). D₂ राघवः (for
लक्ष्मणः). —^c) S₁ N₂ V₁ B D₁₋₇ M₄ पश्चात् (for पश्च्येत्).
—^d) N₂ समस्थितः; B₃ समाश्रितः; Dm₁ उपस्थितः (for
उपाश्रितः). D₇ तस्थौ वृक्षसमाश्रितः. —After 25, B₃ ins. :
1073* जजागार महावीरः प्रगृह्य च शरासनम् ।

26 ^b) M₄ सौमित्रम्. S₁ N₂ V₁ B D₁₋₇ M₄ अनु (B₂
D_{4.7} M₄ °भि) भाष्य च (V₁ D_{1-3.6} ह); G₂ M₁ अभिभाषयन्.

27 ^a) T₃ M₄ ततः (for तथा). S₁ V₁ B₄ D_{1-3.6} च
तस्य धीमतो; B₁₋₃ D_{4.5.7} M₄ तु तस्य धी°; D₁ ततो यशस्विनो

(for ततोऽस्य धीमतो). —^b) D₁ मनस्विनो (for यश°).
B₄ दाशरथिर्. —^c) S₁ D_{2.3.6} सुखे (D_{2.3} °खे) धितस्य (for
सुखोचि°). S₁ N₂ B_{1.2.4} D_{1-1.6} G₁ om.; D₇ च (for सा).
—^d) S₁ N₂ V₁ B₁ Dd₁ Dm₁ D₁₋₇ M₄ व्यतीयाय (D₂
°ताथ) सुखेन; D₁ व्यतीया सुचिरेण. D₅ सर्वशः (for शर्वरी).

Colophon. N₁ missing (cf. v.l. 1). —Sarga
name: S₁ V₁ D_{1-3.6} गुहाश्रमनिवासः; N₂ B_{2.4} इंगुदीवृक्ष-
मूलनिवासः; B_{1.3} इंगुदीमूल (B₃ °तीर) निवासः; D_{4.7} इंगुदी-
निवासः; D₅ रामस्य इंगुदीवृक्षनिवासः. —Sarga no. (figures,
words or both): D₃ om.; S₁ 51; N₂ M₄ 47; V₁ D₆ 48;
B₁ Dg₁ D₁ Dd₁ Dm₁ D_{2.4.7} T G M₁₋₃ 50; B₂ 37;
B₃ 45; B₄ 46; D₁ 103; D₅ 54. —After colophon, D₆
concludes with रामाय नमः; T₂ श्रीरामचन्द्राय नमः; G
श्रीरामाय नमः.

[268]

तं जाग्रतमदम्भेन आतुरर्थाय लक्ष्मणम् ।
 गुहः संतापसंतप्तो राघवं वाक्यमब्रवीत् ॥ १
 इयं तात सुखा शय्या त्वदर्थमुपकल्पिता ।
 प्रत्याश्वसिहि साध्वस्यां राजपुत्र यथासुखम् ॥ २
 उचितोऽयं जनः सर्वः क्लेशानां त्वं सुखोचितः ।
 गुप्त्यर्थं जागरिष्यामः काकुत्स्थस्य वयं निशाम् ॥ ३
 न हि रामात्प्रियतरो ममास्ति भुवि कश्चन ।
 ब्रवीम्येतदहं सत्यं सत्येनैव च ते शपे ॥ ४
 अस्य प्रसादादाशंसे लोकेऽस्मिन्सुमहद्यशः ।

धर्मावाप्तिं च विपुलामर्थावाप्तिं च केवलाम् ॥ ५
 सोऽहं प्रियसखं रामं शयानं सह सीतया ।
 रक्षिष्यामि धनुष्पाणिः सर्वतो ज्ञातिभिः सह ॥ ६
 न हि मेऽविदितं किंचिदनेऽस्मिन्धरतः सदा ।
 चतुरङ्गं ह्यपि बलं सुमहत्प्रसहेमहि ॥ ७
 लक्ष्मणस्तं तदोवाच रक्ष्यमाणास्त्वयानघ ।
 नात्र भीता वयं सर्वे धर्ममेवानुपश्यता ॥ ८
 कथं दाशरथौ भूमौ शयाने सह सीतया ।
 शक्या निद्रा मया लब्धुं जीवितं वा सुखानि वा ॥ ९

G. 2. 48. 9
 B. 2. 51. 9
 L. 2. 52. 8

45

✎ N1 missing for Sarga 45 (cf. v.l. l. 17 of 1058*). Dm1 begins with ॐ; M1.2 with श्रीरामाय नमः.

1 " V1 D7 तं जाग्रतम्. S1 V1 D1-3.6 असं (S1 °स) भ्रातं (D1 °त); D5 तदा तत्र (for अदम्भेन). M4 तं तु जाग्रतमभ्येत्य. —^b S1 D6 आतुरर्थे महात्मनः. —^c S1 V1 D1-3.6 परमः; B1.2 शोकाभि- (for संताप-). T1.2 G1 संयुक्तो; Cr.m.g.t as in text (for संतप्तो). —^d S1 D2.5-7 लक्ष्मणः; D4 सौमित्रि (for राघवं). G1 युक्तम् (for वाक्यम्). N2 V1 B D1.3 M4 वाक्यमेतदुवाच ह.

2 " T3 शुभा (for सुखा). —^c B3 प्रत्याश्वपिहि. V1 शय्यायां; D1 M4 शोष्यायां (sic); D3.5 साध्वस्या (for साध्वस्यां). —^d S1 N2 V1 B1.3.4 D1-7 M4 निशामिमां; B2 प्रशाधि मां (for यथासुखम्).

3 S1 D3.6 M4 om. (hapl. ?) 3. D4.7 om. 3^{cd}. D2 transp. 3 and 4^{ab}. —^c V1 B D1.2.5 M3 जागरि (D5 °प्रयि [sic])प्यामि. —^d N2 V1 B D1.2.5 निशामिमां (for वयं निशाम्).

4 D2 transp. 3 and 4^{ab}. —^a D1 Dd1 Dm1 T G2.3 M1-3 प्रियतमो (for °तरो). —^b D3 om. from भुवि in 4^b up to लोकेऽस्मिन् in 5^b. —^b D1 Dd1 ममास्ते; M3 ममास्तु. S1 कंचन; N2 B मानवः; V1 कश्च सः (sic) (for कश्चन). —^c V1 D1.2 तदहं; D1 Dd1 Dm1 [ए]व च ते (for [ए]तदहं). T3 सत्यात्; G1 M2 सर्व (for सत्यं). N2 B1.3 प्रतीहि तदिदं सर्वं (B1 सत्यं). Cv cites " as सम्यक्पाठः. —^d S1 N2 V1 B D1.2.3-7 M4 वीर सत्येन (for सत्येनैव च).

5 D3 om. up to लोकेऽस्मिन् (cf. v.l. 4). —^b G1 M3 लोकेषु (for लोकेऽस्मिन्). V1 सुमहायशः; D1 तु मः; D3 अहमुद्यतः (for सुमहद्यशः). M4 जीवल्लोके महद्यशः. —^c B4 शर्मावाप्तिं. N2 B D4.5.7 महतीम्; Dg1 विपुलाय (for

विपुलाम्). —^a S1 N2 V1 B D1-7 M4 अ (B1 ना)र्थसिद्धि (for अर्थावाप्तिं). N2 B3 न (for च). D1.3.5 Cm.gp.k केवलं (for केवलाम्). Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T1.2 G3 अर्थकामौ च पुष्कलौ (T2 °लां); Cg as in text.

6 " S1 Dg1 D6 प्रियतमः; Dt1 प्रियं सखं (for प्रियसखं). —^b D4.7 सीतया सह (by transp.). —^c T3 om. (hapl.) from 6^c-9^b. V1 om. 6^{cd}. —^d Dt1 Dd1 Dm1 सर्वथा (for सर्वतो); S1 D2.5.6 वृतः (for सह).

7 T3 om. 7 (cf. v.l. 6). —^a S1 B2 D2.6 मे हि (by transp.); N2 B1.3.4 हि नो; V1 Dt1 Dd1 Dm1 D1.3 T1.2 मेस्ति (for हि मे). Dg1 [S]विदितः; D1 [अ]विहितः; M4 व्रजिनं. —^b N2 B चरतां; D3 *तः; M4 वसतः; Ck निरतः (for चरतः). —^c D3 damaged for चतुरङ्गं. D3.5 तु (for हि). Dt1 Dm1 [अ]तिबलं. —^d S1 D1.2.4-7 प्रसहाम्यहं; Dt1 संतरेमहि.

8 T3 om. 8 (cf. v.l. 6). —^a Dt1 Dd1 T1 तु (for तं). S1 N2 V1 B D1-7 M4 उवाचेदं (D3 °**); Dg1 Dt1 Dd1 Ct ततोवाच; G3 तथोवाच (for तदोवाच). —^b V1 Dg1 Dt1 D4 M4 रक्ष्यमाणस्; B1.4 D1.5.7 रक्षः; D2.3 वक्ष्य° (for रक्ष्यमाणास्). B1 त्वया लघु; D3 °या* (for त्वयानघ). N2 B3 गुहं वीरो महद्वचः. —^c D7 repeats 8^{cd} consecutively. —^c S1 D4-7 (first time) अनुनीता; N2 V1 B3 D1-3 न स्म (N2 B3 हि) भीता; M4 नास्मि भीतो. D3 damaged; M4 भृशं (for वयं). V1 D1-3 M4 सौम्य (for सर्वे). —^d V1 D3.7 (second time) G2.3 M1 [अ]नुपश्यत; B4 D1 °तां; D5 °सि; Ck.t as in text (for [अ]नुपश्यता). N2 B3 जाग्रुमः किं नु चिंतया; M4 धर्म एव सनातनः.

✎ In B1 (a photostat copy) the portion from भूमौ in 9^a up to 18^b is lost in omitting to photograph the folio.

9 T3 om. 9^{ab} (cf. v.l. 6). —^a S1 D4-7 हि राघवं (D6 °वे) (for दाशरथौ). —^b S1 D4.6.7 शयानं. N2 B2.3

2. 45. 10]

रामायणे

G. 2. 48. 10
B. 2. 51. 10
L. 2. 52. 9

यो न देवापुरैः सर्वैः शक्यः प्रसहितुं युधि ।
तं पश्य सुखसंविष्टं तृणेषु सङ्गृह्य सीतया ॥ १०
यो मन्त्रतपसा लब्धो विधिविधैश्च परिश्रमैः ।
एको दशरथस्यैष पुत्रः सदृशलक्षणः ॥ ११
अस्मिन्प्रवर्जिते राजा न चिरं वर्तयिष्यति ।
विध्वन्ना मेदिनी नूनं क्षिप्रमेव भविष्यति ॥ १२
विनश्य सुमहानादं श्रमेणोपरताः स्त्रियः ।

M4 भार्यया (for सीतया). —^a) D3 missing for या लः; G1 मया प्राप्तुं (for मया लब्धुं). —^a) D4.7 च (for first वा). D3 missing for सुखा. Dm1 D2-4.7 च (for second वा).

10 B1 missing (cf. v.l. 9). —^a) N2 B2-4 शक्यः (for सर्वैः). —^b) V1 D3 प्रसहितुं (meta.). D1 युधि; D3 यदि (for युधि). N2 B2-4 प्रसोक्तुं सहितैर्युधि; D4.7 शक्यः प्रतिविद्या (D7 °वा) तितुं; D5 शक्यः प्रतिवमासितुं. —^c) S1 N2 V1 B2-4 D1-7 T2 M4 गुह (for सुख-). Dt1 Dd1 D4.7 संसुप्तं (for -संविष्टं). —^a) D4.5.7 कुशेषु (for तृणेषु). S1 N2 V1 B2-4 D1-3.5.6 M4 भार्यया (for सीतया).

11 B1 missing (cf. v.l. 9). —^a) D3 missing for यो. S1 N2 V1 B2-4 D1-7 M4 मात्रा (for मन्त्र-). D3 missing for लब्धो. —^b) S1 V1 D1-3.6 [अ]पि (V1 [अ]पि) याचिने; N2 B2-4 महाव्रतैः; Dt1 Dd1 Dm1 M4 Cm.† पराक्रमैः; D4.5.7 क्रियाफलैः; Cg as in text (for परिश्रमैः). —^c) D4.7 पश्य त्वं (hypm.) (for एको). B2.4 [ए]व; T3 G2.3 M2 [इ]ष्टः (for [ए]ष). —^a) B3.4 D1-3.5-7 (D5.6 af. corr. as in text) T2 M4 Ck सदृश (B4 °शः) लक्षणः; Cm.g.t as in text (for °लक्षणः).

12 B1 missing (cf. v.l. 9). —^a) B2 G2 तस्मिन् (for अस्मिन्). T3 G2 M2 प्रवर्जिते (for प्रवृ°). —^a) D6 (af. corr. as in text) एवं (for एव).

13 B1 missing (cf. v.l. 9). —^a) S1 D5.6 च सुमहानादं; D4.7 M4 सुमहानादं. —^b) S1 D4.6.7 च युताः; N2 B2.3 [अ]वनताः; V1 D1.3.5 विरताः; B4 [अ]वरताः; D2 रहिताः; M4 [उ]पहृताः (for [उ]परताः). —^c) K (ed.) चातो (for नात). S1 N2 B2-4 D4.7 सूका इव स्थिता नूनम्; V1 D1.3 M4 निर्वोपरहितं नूनम्. —^a) S1 V1 B2.4 D1.3-6 M4 अद्यः; N2 B3 D7 महाः; D2 अपि (for मन्ये). Dg1 Dt1 T2.3 G1.3 M3 Ck राम- (for राज-). S1 N2 B2-4 D1.4-7 निवेशने.

14 B1 missing (cf. v.l. 9). —^a) D5 स च; G (ed.) चापि (for चैव). —^c) S1 D6 नाशा मे (D6 °से); B4 नाशकैः; D1 न मन्ये; D4.7 आशकैः (for नाशकैः). D2 तत्र;

निर्वोपोपरतं तात मन्ये राजनिवेशनम् ॥ १३
कौसल्या चैव राजा च तथैव जननी मम ।
नाशंसे यदि जीवन्ति सर्वे ते शर्वरीमिमाम् ॥ १४
जीवेदपि हि मे माता शत्रुघ्नस्यान्ववेक्षया ।
तदुःखं यत्तु कौसल्या वीरसूचिनशिष्यति ॥ १५
अनुरक्तजनाकीर्णा सुखालोकप्रियावहा ।
राजव्यसनसंसृष्टा सा पुरी विनशिष्यति ॥ १६

D4.7 न वि- (for यदि). D5 जीविति (sic). —^a) D4 सर्वे तु; M3 ते सर्वे (by transp.) (for सर्वे ते). D4.5.7 रजनीम् (for शर्वरीम्).

15 B1 missing (cf. v.l. 9). —^a) N2 B2-4 जीवेद्वा (N2 °त्वा)पि; D4.5.7 जीवे (D5 °वि)तापि (for °दपि). B3 च (for हि). T3 तो (sic); G1 ते (for से). N2 B2-4 माता मे (by transp.). —^b) N2 व्यपेक्षया; V1 [अ]प्यपेक्षया; B2 D5 [अ]न्वपेक्षया; B3 त्वपेक्षया; M2 [अ]न्वेक्षया (for [अ]न्ववेक्षया). —^c) S1 N2 V1 B3.4 D1-3.6 एतदुःखं तु (N2 B3 °खात्तु; B4 °खाते; G[ed.] °खं हि); B2 एकपुत्रां च; Dt1 Dd1 °खं यदि; Dm1 तं दुःखं यदि; D5 महादुःखं तु (for तदुःखं यत्तु). —^a) D3 विवर्त्ता (for वीरसूर). N2 B2-4 सा विनक्ष्यति; D5 विनशिष्यति (for विनशिष्यति). S1 V1 D1.2.6 विवर्त्ता (V1 °त्सो) न सङ्गृह्यति; M4 विवर्त्तापि नशिष्यति.

16 B1 missing (cf. v.l. 9). D5 om. (hapl.), while B4 reads in marg., 16. —^b) S1 V1 D1-3.6 शोकदुःखसमाकुला; S1 D6 °मन्विता; N2 B2-4 M4 सुखालोकभयाप (B4 M4 °वहा; D4.7 रामं सर्वात्मना गता. —^c) S1 N2 V1 B2-4 D1.2.6 राम (B4 °मो) व्यसनसंसृष्टा; D3 रामस्य व्यसनसंसृष्टा (hypm.); D4.7 रामनिर्वासंसंतपा; T3 G1.2 M1 राजव्यसनसंसृष्टा (T3 °त्ता; G3 राजव्यसनसंसृष्टा; M4 रामव्यसनसंसृष्टा; Cm.g as in text; Ct °मृष्टा. —^a) N2 B2-4 T3 G2 M1 पुरी सा (by transp.). N2 B2-4 [अ]पि विनक्ष्यति; D2 च विनश्यति (for विनशिष्यति). —After 16, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 S ins. :

1074* कथं पुत्रं महात्मानं ज्येष्ठं पुत्रमपश्यतः ।
शरीरं धारयिष्यन्ति प्राणा राज्ञो महात्मनः ।
विनष्टे नृपतां पश्चात्कौसल्या विनशिष्यति ।
अनन्तरं च मातापि मम नाशमुपेक्ष्यति ।

[(1. 1) T1.2 G1 तस्य; G2 पुत्रः; M4 इष्टं (for पुत्रं). M3 महाबाहुं (for °त्मानं). Dt1 Dd1 ज्येष्ठपुत्रम्; Dm1 °ष्ठं सुतम्; G2.3 M1.3 °ष्ठं संतम्; M2 °ष्ठं प्रियम् (for ज्येष्ठं पुत्रम्. —(1. 3) M2 प्रणष्टे (for विनष्टे). M4 न भविष्यति (for विनशिष्यति). —(1. 4) G1.3 च (for [अ]पि). Dg1 Dt1 Dm1 उपेक्ष्यति.]

[270]

अतिक्रान्तमतिक्रान्तमनवाप्य मनोरथम् ।
 राज्ये राममनिक्षिप्य पिता मे विनशिष्यति ॥ १७
 सिद्धार्थाः पितरं वृत्तं तस्मिन्काले ह्युपस्थिते ।
 प्रेतकार्येषु सर्वेषु संस्करिष्यन्ति भूमिपम् ॥ १८
 रम्यचत्वरसंस्थानां सुविभक्तमहापथाम् ।
 हर्म्यप्रासादसंपन्नां गणिकावरशोभिताम् ॥ १९
 रथाश्वगजसंवाधां तूर्यनादविनादिताम् ।

17 B1 missing (cf. v.l. 9). Ś1 D4.7 om. (hapl.), B4 reads in marg., 17. D5 transp. 17 and 18. —^a) D6 विरसंक्रुषितं नूनम्. —^c) V1 Dg1 D1.3.6 M4 रामे राज्यम्; Cv.m.g.k.t राज्ये रामम् (as in text). D2 अनुक्षिप्य; D5 विनि°; Cv.k निक्षिप्य (for अनिक्षिप्य). ✽ Cv: निक्षिप्य अत एव मनोरथमवाप्य । ✽ —^d) Ñ2 B2-4 स विनश्यति; V1 D1.3 न भवि° (for विनशिष्यति).

18 B1 missing 18^{ab} (cf. v.l. 9). D5 transp. 17 and 18. —^a) Ś1 Ñ2 B2-4 D1.4.6.7 T3 M4 सिद्धार्थाः; Cm.g.k °र्थाः (as in text). ✽ Ck: सिद्धार्थाः प्रासराज्य-प्रयोजना भरततपक्ष्या इत्यप्यर्थः । ✽ Ś1 Ñ2 V1 B2-4 Dg1 D1-7 G3 M4 वृद्धं; Cm.g.t as in text (for वृत्तं). —^b) B4 ह्युपस्थितं; Dg1 T3 G1.3 [S]प्युप°; Cm as in text (for ह्युपस्थिते). M2.4 तस्मिन्काल उपस्थिते. ✽ Cg: उपस्थिते प्रेतकार्येष्वप्युपस्थिते । ✽ B1 erroneously repeats from 2. 45. 18° up to कू in 2. 46. 2°. —^c) D4 (bef. corr. as in text; marg. sec. m.) सदा कार्येषु. —^d) Ś1 D1.6 संस्करिष्यति राघवं; (D1 °वं); Ñ2 B सत्करिष्यति राघवं; V1 संस्मरिष्यति राघवं; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 G1 M3.4 संस्करिष्यं (M3 °व्य)ति राघवं; D2 T3 स स्मरिष्यति राघवं; (T3 °वं); D3.5 सत्करिष्यति राघवं; D4.7 तत्करिष्यति राघवं; Cg as in text.

19 ^a) D1 तस्याश् (for रम्य-). —^b) Ñ2 स्वविभक्तः; Dt1 D3 M4 संविभक्तः (for सु°). Ś1 V1 D1-3.6 -चतुष्पथाः; G1 महापथाः (for -महापथाम्). —^c) B2 (marg. also) गजाश्वरथ- (for हर्म्यप्रासाद-). Ś1 D6 -संवद्धां; Ñ2 V1 B D1.3-5.7 M4 -संवाधां; D2 -संबंधां (for -संपन्नां). —^d) om. (hapl.), while B2 reads in marg., 19^d-20^a. G3 transp. 19^d and 21^b. —^e) Ś1 D2.6.7 गणिकागणशोभितां; Ñ2 B3 D1 गणिकावार°; B1 मणिकांचन°; B2 गणिकावार-योभितां; B4 गणिकाराम°; D3 गणिकागार°; T3 गणिकादर°; M4 मणिप्राकार°.

20 D4 om., B2 reads in marg., 20^a (cf. v.l. 19). D5 रथाश्वगजयानाढ्यां; G3 गजाश्वरथसंपूर्णा. —^b) Ś1 Dt1 D3 G3 तूर्यनादनिनादितां; Ñ2 B D4.5.7 M3 तूर्यघोषनि (Ñ2 B3 [also as in B1] M3 °वि)नादितां. —^c) D7 सर्वे (for

सर्वकल्याणसंपूर्णां ह्येषुपुष्टजनाकुलाम् ॥ २०
 आरामोद्यानसंपन्नां समाजनेत्सवशालिनीम् ।
 सुखिता विचरिष्यन्ति राजधानेऽपि पितुर्मम ॥ २१
 अपि सत्यप्रतिज्ञेन सार्धं कुशलिना वयम् ।
 निवृत्ते वनवासेऽस्मिन्नयोध्यां प्रविशेमहि ॥ २२
 परिदेवयमानस्य दुःखार्तस्य महात्मनः ।
 तिष्ठतो राजपुत्रस्य शर्वरी सात्यवर्तत ॥ २३

G. 2. 48. 23
 B. 2. 51. 26
 L. 2. 52. 22

सर्व-). Ś1 N2 V1 B D1-3.6 G1 M4 -संपन्नां (for -संपूर्णां). —^d) Ś1 हृष्टपुण्यः; D3 संहृष्टसु; M3 हृष्टमृष्ट- (for °पुष्ट-). Dm1 -समाकुलां; D4.7 M4 -जनावृतां.

21 B2 om. 21^a. —^a) Ñ2 B3 D4 T1.3 -संपूर्णां; Cg as in text (for -संपन्नां). —^c) G3 transp. 19^d and 21^b. —^e) Ś1 Ñ2 V1 B D1-7 G1 M4 सुखिनो (D2 °तो [sic]) (for सुखिता). D2 विहरिष्यति; G3 विचरिष्यति (for विचरिष्यन्ति). —After 21, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 S ins. :

1075* अपि जीवेद्दशरथो वनवासात्पुनर्वयम् ।
 प्रत्यागम्य महात्मानमपि पश्याम सुव्रतम् ।

[(1. 2) G2 M1 महाभागम् (for °त्मानम्). G3 पश्येम; Cg t as above. M4 संप्रतं (for सुव्रतम्).]

22 ^a) G2 अथ (for अपि). —^b) Ś1 Ñ2 V1 B2-4 Dt1 D1.3-7 T2 M4 कुशलिना. —^c) T1.2 निवृत्ते; Cm as in text (for निवृत्ते). —^d) D4.5.7 संगच्छेम नृपेण वै; T3 अयोध्यां प्रविशेमहि.

23 ^a) Ñ2 B3 परिदेव (B3 °वेद [meta.]) यतश्चैवं; D4.5.7 परिदेवयतस्तस्य. —^b) M4 तथा तस्य (for दुःखार्तस्य). —^c) D1 निश्चितं (for तिष्ठतो). —^d) Ś1 सात्यवर्तत; V1 B2-4 D2.6 M4 सा न्यवर्तत; D1 सा व्य°; D3 साद्य वर्तत (for सात्य°). D4.5.7 सा व्यतीयाय शर्वरी. —After 23, Ś1 D2.4-7 ins.; D3 ins. l. 1 and 2 only after 23 :

1076* चिन्तां प्राप्तस्तु सौमित्रिर्निद्रया परिवर्जितः ।
 सपत्न्येवेत्यया कान्तः संकेते विप्रलब्धया ।
 रामोऽपि सह वैदेह्या भार्यया ह्यनुरूपया ।
 एकस्मिन्संस्तरे सुप्तः परिणामयितुं निशाम् ।
 उपधाय बृहन्मूलं पादपस्य यदृच्छया ।
 न त्वेवास्य प्रसुप्तस्य निद्रा नेत्रे ह्युपारुधत् ।
 विप्रलम्भश्च राज्यस्य गृहत्यागो वनाश्रयः ।
 समसेव त्रयं तद्धि निद्रां तस्य जहार ह ।

[5]

[(1. 1) D2.5 चिन्ताप्राप्तस्तु; D3 चिन्ताप्राप्त सु; D4.7 चिन्तयानस्तु (for चिन्तां प्राप्तस्तु). —D4.7 om. l. 2. —(1. 2) Ś1 वैशमनि; D6 वैशमगः (for [श्]वैश्या). Ś1 D6 संकेत-प्रतिलब्धया (for the post. half). —(1. 3) D2 [अ] प्यनुरूपया; D4.5.7 स्वनुरक्तया (for ह्यनुरूपया). —(1. 6) D2 तनु (for न तु). D5 स्वप्रसुप्तस्य (hypn.) (for प्रसुप्तस्य).

[271]

2. 45. 24]

रामायणे

G. 2. 48. 24
B. 2. 51. 27
L. 2. 52. 27तथा हि सत्यं ब्रुवति प्रजाहिंते
नरेन्द्रपुत्रे गुरुः साहदाद्गुहः ।मुसोच बाष्पं व्यसनाभिपीडितो
ज्वरातुरो नाग इव व्यथातुरः ॥ २४

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

D2 रामं (for नेत्रे). D4.7 ह्यवारुधत्. —(l. 7) Ś1 विप्रलम्बश्च;
D2 विप्रलम्बस्तु. —(l. 8) D2 समं त्रयं तमेतद्धि; D4.7 समं तत्र
यमेतद्धि; D5 संतापत्रयमेतद्धि (for the prior half). D5 अस्य
(for तस्य).]

24 ^a) G3 तदा (for तथा). Ñ2 V1 B D2-7 तु; D1
[अ]ति- (for हि). Ś1 D2.4-7 तस्मिन्; Ñ2 B D3 M4 तथ्यं;
V1 तथ्यां; D1-मात्रं (for सत्यं). B1 न ब्रुवति (sic); D1
ब्रुवतः (for ब्रुवति). Ś1 Ñ2 V1 B D1-7 प्रजाहितं; G1
प्रियंवदे (for प्रजाहिते). —^b) B3.4 नरेन्द्रपुत्रो (sic); Dt1
Dd1 Dm1 नरेन्द्रसूनु (for °पुत्रे). Ñ2 B [5] धिकः; V1 गुण-
(for गुरु-). D3 गुरुः (for गुहः). —^c) Dd1 बाष्प-; Ś1 Ñ2
V1 B D1-5.7 M3.4 व्यथयामि (V1 D1.3 °नि) पीडितो; Ck as

in text. —^a) V1 B2-4 D1-4.6.7 जरातुरो; M3 जरायुतो
(for ज्वरातुरो). Ś1 D2.4-7 श्वसन्व (D2 °द्व) ली; Ñ2 V1 B
D1.3 [अ]भि (B3 [also as in B1] [अ]ति) पीडितः; Dt1
व्यथातुराः; T1.2 व्यथान्वितः; M3 व्यथायुतः; Cm.g.k.t as
in text. M4 जरातुरो गौरिव भारपीडितः.

Colophon. —Sarga name: Ś1 V1 D1-7 लक्ष्मणवि
(D4.7 °प्र)लापः; Ñ2 B सौमित्रिविलापः. —Sarga no.
(figures, words or both): D3 om.; Ś1 52; Ñ2 V1 D3
49; B1 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D2.7 T G M1-3 51; B2 37;
B3 46; B4 47; D1 104; D4 50; D5 55; M4 48. —After
colophon, D6 G conclude with श्री (D6 om.) रामाय
नमः; T2.3 श्रीरामचन्द्राय नमः.

अष्टम परिच्छेद : पौराणिक वंशवृत्त

३८७

पार्जितर की धारणा है कि कलिनृपों के वृत्तान्त का संकलन सर्वप्रथम भविष्यपुराण में किया गया और उसके आधार पर फिर मत्स्य, वायु, ब्रह्माण्ड, विष्णु, गरुड और भागवत में किया गया। गरुड और भागवत का कलिनृप-वर्णन सक्षिप्त है। मत्स्य और वायु तथा भविष्य का प्रामाणिक और अपेक्षाकृत पूर्ण है। पुराणों में राजवंशों के वृत्तान्त का संकलन चारण और भाटों में प्रचलित जनश्रुतियों के आधार पर किया गया है। संकलन में प्रायः उन्हीं राजाओं पर ध्यान दिया गया है जो मगध के केन्द्र से देश को शासित करते थे या मगध की राजनीति से आवद्ध थे। पौरव और इक्ष्वाकु का वृत्तान्त अभी तक पूरी तरह इतिहास-सम्मत न हो पाया है, क्योंकि इनके विवरण में अनैतिहासिक जनश्रुतियाँ अधिक हैं।

बार्हद्रथ, प्रद्योत और शैशुनागवंश

बृहद्रथ ने राज्यगृह में मगध साम्राज्य का स्थापना की थी। यह जरासन्ध के पुत्र सहदेव के वंश का था। पुराणों के अनुसार बार्हद्रथ वंश के (३२) राजाओं ने मगध का शासन लगभग १००० वर्षों तक किया। मत्स्यपुराण का वचन है :—

द्वात्रिंशति नृपा ह्येते भवितारो बृहद्रथाः ।

पूर्ण-वर्ष-सहस्रान्तु तेषां राज्यं भविष्यति ॥

—(मत्स्य० २७०।३०-३१)

इस वंश का अन्तिम राजा रिपुञ्जय था। इसकी हत्या पुलिक या पुलक नामक इसी के मंत्री ने की थी और उसने प्रद्योतवंश की स्थापना की। पुराणों का यह वृत्तान्त अशुद्ध है। प्रद्योत अवन्ति का राजवंश था जो भ्रमवश मगध-शासन से सम्बद्ध कर दिया गया है। पुराणों के अनुसार प्रद्योत वंश के पाँच राजा हुये जिन्होंने १३८ वर्ष तक राज्य किया। पुराणों के अनुसार प्रद्योतवंश का अन्त शिशुनाक द्वारा हुआ।

शिशुनाग-वंशीय राजाओं का क्रम और शासनकाल निम्नतालिका से समझा जा सकता है। यह तालिका मत्स्य पुराण (अ० २७१) के आधार पर प्रस्तुत की गयी है :—

(१)	शिशुनाग	४०	वर्ष	} १२६ वर्ष
(२)	काकवर्ण	२६	"	
(३)	क्षेमधर्मन्	३६	"	
(४)	क्षेमजित्	२४	"	

(५) बिम्बसार	२८	वर्ष
(६) अजातशत्रु	२७	,,
(७) दर्शक	२४	,,
(८) उदासीन या उदायी	३३	,,
(९) नन्दिवर्धन	४०	,,
(१०) महानन्दिन्	४३	,,

योग ३२१ वर्ष

किन्तु मत्स्यपुराण की यह वंशावली महावंश से नहीं मिलती है। महा-
वंश में नन्दपूर्व मगधराजाओं की सूची इस क्रम से है :—

(१) बिम्बसार	(२) अजातशत्रु
(३) उदयभद्र	(४) अनुरुद्ध
(५) मुण्ड	(६) नागदासक
(७) शिशुनाग	(८) कालाशोक या काकवर्ण
(९) कालाशोक के दस पुत्र	

इतिहास-सम्मत तथ्य यह है कि रिपुजन्य के बाद बिम्बसार राजा हुआ।
इस प्रकार बिम्बसार—अजातशत्रु—उदायी, अनुरुद्ध—मुण्ड—नागदासक के
बाद शिशुनाग का राज्यारोहण हुआ। शिशुनाग के उत्तराधिकारी क्रमशः
काकवर्ण (कालाशोक ?) क्षेमधर्मन् और क्षेमजित् थे। पुराणसूची के नन्दिवर्धन
और महानन्दिन् सम्भवतः काकवर्ण के दस पुत्रों में से थे। शिशुनाग-वंश का
अन्तिम राजा पुराणों के अनुसार महापद्मनन्द था। उसका नाम या उपनाम उग्रसेन
भी था। उसके विषय में पुराणकारों का यह वचन बड़ा ही प्रसिद्ध है :—

‘महानन्दिंसुतश्चापि शूद्रायां कलिकांशजः ।

उत्पत्स्यते महापद्मः सर्वक्षत्रान्तको नृपः ॥

ततः प्रभृति राजानो भविष्याः शूद्रयोनयः ।

एकराट् स महापद्म एकच्छत्रो भविष्यति ॥

—मत्स्य. १७१।१७-१८

मत्स्यपुराण के अनुसार नन्दवंश का उन्मूलन चाणक्य के सहयोग
से हुआ।

उद्धरिष्यति कौटिल्यः समैर्द्वादशभिः सुतान् ।

भुक्त्वा महीं वर्षशतं ततो मौर्यान् गमिष्यति ॥

—मत्स्य. १७१. २१.

मौर्यों का पौराणिक वृत्त

मौर्यवंश—

पुराणों से मौर्यों का वंश-क्रम जानने में बड़ी सहायता मिलती है। मौर्यों का वंशानुक्रम वायु (अ० ९९) मत्स्य (अ० २७२) ब्रह्माण्ड (अ० ३) विष्णु (अ० ४।२४) भविष्य (१२।१) में वर्णित है। विभिन्न पुराणों की वंश-तालिका इस प्रकार है।

वायु और ब्रह्माण्ड पुराण :—

चन्द्रगुप्त

अशोक

कुणाल

बन्धुपालित

इन्द्रपालित

देववर्मा

शतधनुष

बृहद्रथ

पार्जितर ने वायुपुराण के आधार पर एक अन्य सूची भी दी है जिसमें, चन्द्रगुप्त, अशोक, कुणाल या कुणाल, बन्धुपालित, दशरण, दशरथ, सम्प्रति, शालिशुक, देवधर्मन, शतधन्वन् और बृहद्रथ के नाम हैं।^१

मास्य^२ की सूची में छः राजाओं के नाम हैं :—

चन्द्रगुप्त

अशोक

१. पार्जितर पुराण टेक्सट आफ द डाइनेस्टीज आफ द कलि एज
पृ० २८—२९.

२. कौटिल्यश्चन्द्रगुप्तं तु ततो राज्ये भविष्यति ।

षट्त्रिंशत्तु समा राजा भविताशोक एव च ॥

सप्तानां दशवर्षाणि तस्य नप्ता भविष्यति ।

राजा दशरथोऽष्टौ तु तस्य पुत्रो भविष्यति ।

भविता नववर्षाणि तस्य पुत्रश्च सम्प्रतिः ॥

भविता शतधन्वा च तस्य पुत्रस्तु षट्समाः ।

बृहद्रथस्तु वर्षाणि तस्य पुत्रश्च सप्ततिः ॥

इत्येते दश मौर्यास्तु ये भोक्ष्यन्ति वसुन्धराम् ।

सप्तत्रिंशच्छतं पूर्णं तेभ्यः शुङ्गान् गमिष्यति ॥

—मत्स्य (आनन्दाश्रम) २७२। २३-२६

पुराण-विमर्श

दशरथ
सम्प्रति
शतधन्वन्
बृहद्रथ

विष्णुपुराण की सूची की नामावली मत्स्य और वायु से कुछ भिन्न है।
इसके अनुसार मौर्यों का वंशक्रम इस प्रकार है :—

चन्द्रगुप्त
अशोक
सुयश
दशरथ
संगत
शालिशुक
सोमवर्मन्
सम्प्रति
शतधन्वन्
बृहद्रथ

इस प्रकार विभिन्न पुराणों से मौर्य राजाओं की जो सूची हमें मिलती है वह समान नहीं है। राजाओं के नाम भिन्न-भिन्न मिलते हैं। किन्तु इस तथ्य में सभी पुराणों में मतैक्य है कि मौर्यों का शासनकाल १३७ वर्ष (सप्तत्रिंशच्छतं पूर्ण) रहा, जिसमें चन्द्रगुप्त से अशोक की शासन अवधि ८५ वर्ष और शेष अशोक के उत्तराधिकारियों का शासनकाल है। यह आश्चर्य की बात है कि किसी भी पुराण में चन्द्रगुप्त के पुत्र और अशोक के पिता बिन्दुसार का नाम नहीं है। अशोकोत्तर मौर्य राजाओं की संगति भी अन्य साध्यों से आंशिक रूप से ही मिलती है। अशोक का उत्तराधिकार कुणाल को मिला अथवा दशरथ को ? इसमें बड़ा विवाद है। मत्स्यपुराण की सूची में कुणाल का नाम नहीं है। अभिलेखीय प्रमाण^१ (नागार्जुनी, जिला गया, बिहार) से अनुमान होता है कि दशरथ का शासनकाल अशोक के बहुत ही सन्निकट था। मत्स्यपुराण के अनुसार अशोक का उत्तराधिकार दशरथ ही था। सम्भव है कि कुणाल ने मौर्य साम्राज्य के पश्चिमोत्तरीय अंश (गंधार, कश्मीर) पर अपना आधिपत्य स्थापित किया हो और उसका गृहराज्य से कोई सम्बन्ध न

उपर्युक्त पाठ के अनुसार दश राजाओं के नाम पूर्ण नहीं होते। मोर संस्करण का यह अंश बड़ा भ्रष्ट है।

१. इसी ग्राफिया इण्डिका खण्ड० २० पृ० ३६४. यह लेख बहलूर के मत से लगभग ई० पू० २३२-ई० पू० का है।

स्थापित हो सका हो। विद्वानों ने विष्णुपुराण की सूची के सुयश को कुणाल का उपनाम माना है।^१ सम्प्रति कुणाल और दशरथ दोनों की शासनावधि पुराणों के अनुसार आठ वर्ष थी। दोनों ही का उत्तराधिकार अनुमानतः सम्प्रति को मिला, जिसका शासन उज्जैनी पर भी था।^२ बन्धुपालित, इन्द्रपालित और दशरथ के विषय में कुछ भी ज्ञात नहीं है। इनके विषय में पुराणों में कुछ भी तथ्य नहीं है। इनके परस्पर सम्बन्धों पर भी पुराणों में मतैक्य नहीं है। सम्भवतः ये मौर्यों के सम्बन्धी थे और मौर्यों के अधीन कहीं शासन करते रहे होंगे।^३ सम्प्रति का उत्तराधिकारी शालिशुक प्रतीत होता है, जिसकी चर्चा मौर्य राजा के रूप में युगपुराण में भी है।^४ विष्णुपुराण के अनुसार शालिशुक का उत्तराधिकारी सोमवर्मन था। यह सोमवर्मन् और वायुपुराण का देव-वर्मन् एक ही प्रतीत होते हैं। इसी प्रकार शतधन्वन् और शतधनुष भी एक ही प्रतीत होते हैं।^५ सभी पुराणों में इस बात का मतैक्य है कि मौर्यवंश का अन्तिम राजा बृहद्रथ था।

शुङ्गवंश—

शुङ्गों और कण्वों के ऐतिहासिक वृत्त का मुख्य आधार पुराण है। इनका इतिहास मत्स्य, वायु, ब्रह्माण्ड और भविष्य पुराणों में मिलता है। इन सभी पुराणों में सामान्य अन्तर के साथ मत्स्यपुराण का ही वृत्तान्त दुहराया गया है, जो इस प्रकार है :—

पुष्यमित्रस्तु सेनानीरुद्धृत्स्वः स बृहद्रथान् ।
 कारयिष्यति वै राज्यं षट्त्रिंशति समा नृपः ॥
 अग्निमित्रः सुतश्चाष्टौ भविष्यति समा नृपः^६ ।
 भवितापि वसुज्येष्ठः सप्तवर्षाणि वै नृपः ॥
 वसुमित्रस्तथा भाव्यो दशवर्षाणि वै ततः ।
 ततोऽन्तकः समिद्धे तु तस्य पुत्रो भविष्यति ॥
 भविष्यति समस्तस्मात्त्रीण्येवं स पुलिन्दकः ।

१. पूशान्, ल इण्डे ओ टेप्सु दे मौर्याजि पृ० १६४.

२. रोमिला थापर—अशोक एण्ड दि डिकलाइन आफ दि मौर्याजि पृ० १९५.

३. थापर पृ० १९६.

४. युगपुराण (मनकड़ संस्करण) पृ० ३२

५. थापर पृ० १९६.

६. यह पंक्ति केवल आनन्दाश्रम संस्करण में है ।

राजाघोषसुतस्यापि वर्षाणि भविता त्रयः^१ ॥
 भविता वज्रमित्रस्तु समाराजा पुनर्भवः ।
 द्वात्रिंशत्तु समाभागः समाभागात्ततो नृपः ॥
 भविष्यति सुतस्तस्य देवभूमिः समा दश ।
 दशैते क्षुद्रराजानो भोक्ष्यन्तीमां वसुन्धराम् ॥
 शतपूर्णं शतान्दे च ततः शुङ्गान् गमिष्यति ।

—मत्स्य २७।२।२६—३१.

इसके तथा अन्य पुराणों के आधार पर शुंग राजाओं का क्रम और उनका शासन-काल इस प्रकार समझा जा सकता है :—

राजा	शासनकाल
पुष्यमित्र	३६ अथवा ६० वर्ष
अग्निमित्र	८ वर्ष
वसुज्येष्ठ (सुजेष्ठ) ^२	७ ”
वसुमित्र (सुमित्र) ^३	१० ”
ओद्रक (आन्ध्रक अथवा अन्तक) ^४	२ अथवा ७ वर्ष
पुलिनन्दक	३ वर्ष
घोष ^५	३ ”
वज्रमित्र	९ अथवा ७ वर्ष
भाग (भागवत) ^६	३२ वर्ष
क्षेमभूमि अथवा देवभूमि अथवा देवभूति ^७	१० ”

मत्स्यपुराण में घोष का नाम नहीं दिया गया है, किन्तु शुङ्ग राजाओं की दश संख्या को यहाँ भी स्वीकार किया गया है । (दशैते क्षुद्रराजानः...)

१. यह पंक्ति वायु पुराण में है, मत्स्यपुराण के कुछ ही संस्करणों में उपलब्ध है । पार्जितर पृ० ३२.

२. सुजेष्ठ नाम वायुपुराण ९९।३३८ में आता है ।

३. मत्स्यपुराण के कुछ संस्करणों में केवल सुमित्र पाठ है । पार्जितर पृ० ३१

४. आन्ध्रक नाम वायुपुराण ९९. ३३९ में आता है । अन्तक नाम मत्स्य पुराण के मोर संस्करण में है जो भ्रष्ट है ।

५. घोष पाठ वायुपुराण ९९. ३४० में स्पष्ट है । मत्स्यपुराण के प्रामाणिक संस्करणों में नहीं है ।

६. वायुपुराण में भागवत नाम है और मत्स्य पुराण में भाग ।

७. देवभूमि मत्स्य का पाठ है, क्षेमभूमि वायु का और देवभूति विष्णु पुराण का पाठ है ।

पुण्यमित्र की ऐतिहासिकता बहुविध प्रमाणित है इसकी तथा इसके दो उत्तराधिकारियों (अग्निमित्र और वसुमित्र) की चर्चा कालिदास के मालविकाग्निमित्र नाटक (अंक ५) में भी है। शुङ्ग वंश के अन्य राजाओं का विवरण (भाग या भागवत को छोड़ कर) अन्य किसी साक्ष्य से सुलभ नहीं है। विदिसा के गरुड स्तम्भ में हिलियोदोर का जो लेख है, वह किसी भागभद्र नामक राजा का उल्लेख करता है^१। यह भागभद्र पुराण-तालिका के भाग या भागवत से तुलनीय है।

पुराणों में शुङ्ग राजाओं का जो शासन-काल दिया है, उसका योग १२० वर्ष आता है। किन्तु इसकी संगति 'शतं पूर्ण दश द्वे च ततः शुङ्गान् गमिष्यति'^२ से नहीं मिलती।

कण्ववंश—

शुङ्गों का विनाश इस वंश के अन्तिम राजा देवभूमि या देवभूति को मार कर इसके आमात्य वसुदेव द्वारा हुआ। हर्षचरित में कहा गया है कि अतिस्त्रीव्यसन के परवश देवभूति को अमात्य वसुदेव ने रानी वेशधारिणी उसकी दासी-पुत्री द्वारा मरवा दिया^३। विष्णुपुराण में इस घटना का वर्णन इन शब्दों में है :—

देवभूति तु शुङ्ग-राजानं व्यसनिनं तस्यैवामात्यः
कण्वो वसुदेवनामा तं निहत्य स्वयमवनीं मोक्षयति ॥

—विष्णुपुराण० ४. २४. ३९

मत्स्य पुराण में कण्वों की वंशावली इस प्रकार है :—

अमात्यो वसुदेवस्तु प्रसह्य ह्यवनीं नृपम्। वि
देवभूमिमथोत्साद्य शौङ्गस्तु भविता नृपः ॥
भविष्यति समा राजा नव काण्वायनो नृपः।
भूमिमित्रः सुतस्तस्य चतुर्दश भविष्यति ॥

१. फोगल आर्कलाजिकल सर्वे आफ इण्डिया, एनुअल रिपोर्ट १९०८-९ पृ० १२६

२. इस महत्त्वपूर्ण पंक्ति के कई अष्ट पाठ पुराणों में मिलते हैं। प्रस्तुत संशोधित पाठ मत्स्य (मोर संस्करण) २७२. ३१ और वायु (मोर संस्करण) ९९. ३४३ के आधार पर है।

३. अतिस्त्रीसंगत रतमनङ्गपरवशं शुङ्गममात्यो वसुदेवो देवभूतिदासीदुहित्रा देवीव्यंजनया वीतजीवितमकारयत्।

—हर्षचरित (बम्बई संस्करण) अ० ६ पृ० १९९

नारायणः सुतस्तस्य भविता द्वादशैव तु ।
 सुशर्मा तत्सुतश्चापि भविष्यति दशैव तु ॥
 इत्येते शुक्लधृत्यास्तु स्मृताः काण्वायना नृपाः ।
 चत्वारिंशद् द्विजा ह्येते काण्वा भोक्ष्यन्ति वै महीम् ॥
 चत्वारिंशत्पञ्च चैव भोक्ष्यन्तीमां वसुन्धराम् ।
 एते प्रणतसामन्ता भविष्या धार्मिकाश्च ये ॥
 येषां पर्यायकाले तु भूमिरान्ध्रान् गमिष्यति ।

— मत्स्य २७।३१—३६

इस आधार पर कण्व राजाओं की तालिका इस प्रकार होगी :—

वसुदेव	९ वर्ष
भूमिमित्र	१४ ”
नारायण	१२ ”
सुशर्मन्	१० ”

योग = ४५ वर्ष

आधुनिक इतिहासकार कण्व-वंश की स्थापना लगभग ७२ ई० पू० मानते हैं। इनका शासन-काल ४५ वर्ष था। इस प्रकार इनका आन्ध्रों द्वारा अन्त लग भग २९ ई० पू० में ठहरता है। कण्व राजाओं की उपलब्धियों के विषय में पुराण मौन है।

सातवाहनों को पुराणों में आन्ध्र या आन्ध्रजातीय कहा गया है। इससे लगता है कि इनका मूलस्थान गोदावरी और कृष्णा नदियों की घाटी में था। यह आश्चर्य है कि सातवाहन नृप अपने अभिलेखों में अपने को आन्ध्र नहीं कहते। इनका उदय-काल भी बड़ा ही विवादारस्पद है। मत्स्यपुराण के अनुसार इनका शासनकाल ४५० वर्ष और वायुपुराण के अनुसार ३०० वर्ष था। इस वंश का संस्थापक स्मिमुक था।

मत्स्यपुराण ही में आन्ध्रों का वृत्तान्त अच्छा मिलता है^१। वायु (९९। ३४८-३५८) ब्रह्माण्ड (३।७।१।६०-१७०) विष्णु (४।२४।१२-१३) और भविष्य (१।२।१।२२-२८) में आन्ध्रों का अपूर्ण विवरण है। वायु, ब्रह्माण्ड, विष्णु और भागवत के अनुसार आन्ध्र राजाओं की संख्या ३० थी। किन्तु किसी भी उपर्युक्त पुराणों में इन तीसों राजाओं का नाम उपलब्ध नहीं है। वायु की विभिन्न प्रतियों में आन्ध्र राजाओं की संख्या १७, १८, १९ या ३०, ब्रह्माण्ड में १७ और भागवत में २३ तक ही राजाओं की नामावली दी गयी

१. मत्स्यपुराण (मोर०) २७।३१-३७

अष्टम परिच्छेद : पौराणिक वंशवृत्त

३६५

है। मत्स्य के विभिन्न संस्करणों के आधार पर पाजिटर ने ३० राजाओं की नामावली प्रस्तुत की है।^१ आन्ध्र राजाओं के नाम और उनका क्रम इस प्रकार है :—

१. सिमुक	१६. अरिष्टकर्ण
२. कृष्ण	१७. हाल
३. श्री सातकर्ण	१८. मन्तलक
४. पूजोत्संग	१९. पुरीन्द्रसेन
५. स्कन्दस्तम्भ	२०. सुन्दर शातकर्ण
६. शातकर्ण	२१. चकोर
७. लम्बोदर	✓ २२. शिवस्वाति
८. आपोलक (दिविलक)	✓ २३. गौतमीपुत्र
९. मेघस्वाति	२४. पुलोमा
१०. स्वाति	२५. शातकर्ण ^२
११. स्कन्दस्वाति	२६. शिवश्री
१२. मृगेन्द्र	२७. शिवस्कन्ध
१३. कुन्तल	२८. यज्ञश्री
१४. स्वातिवर्ण	२९. चण्डश्री
१५. पुलोमावि (पदुमान)	✓ ३०. पुलोमावि

पट्टम ५

इन राजाओं में बहुतों की ऐतिहासिकता अन्य साक्ष्यों से भी प्रमाणित हो चुकी है। प्रथम तीन सातवाहन राजाओं के नाम नानाघाट अभिलेख में भी आते हैं। मुद्रा तथा अभिलेखों के आधार पर गौतमीपुत्र, पुलोमा या पुलमावि और यज्ञश्री की भी ऐतिहासिकता असन्दिग्ध है। पुराणों में श्री शातकर्ण के दो उत्तराधिकारियों के नाम पूजोत्संग और स्कन्धस्तम्भ कहे गये हैं। नागनिका के नानाघाट अभिलेख में, इनके नाम नहीं हैं किन्तु इनके स्थान पर वेदिश्री और शक्तिश्री आते हैं। आपोलक की एक ताम्र-मुद्रा मिली है। 'गाथा-सप्तशती' का लेखक हाल तो प्रसिद्ध ही है। गौतमीपुत्र और पुलमावि से सम्बद्ध लेख नासिक और काली में मिले हैं। इनके सिक्के भी उपलब्ध हुये हैं। अभिलेखों में पुलमावि अपने को वाशिष्ठीपुत्र भी कहता है। इसके पुत्र शातकर्णी

१. पाजिटर पृ० ३६।

२. पुराणतालिका में सम्भवतः अमवश शातकर्ण दुहरा कर आया है। यदि पुलोमापुत्र शातकर्ण को मान्यता न दें, तो आन्ध्र राजाओं की सूची केवल २९ राजाओं तक ही सीमित रह जायगी।

का सम्बन्ध प्रसिद्ध शकनृप रुद्रदामन् से था। पुराण-तालिका के शिव श्री पुलोम और शिवस्कन्ध (शिवस्कन्द) की भी ऐतिहासिकता उनकी मुद्राओं से प्रमाणित है। शिवस्कन्द के पुत्र यज्ञश्री शातकर्णि के अभिलेख उपलब्ध हुये हैं। यज्ञश्री का उत्तराधिकारी विजय था जिसकी ऐतिहासिकता पुराण और मुद्रा, दोनों ही से सिद्ध है। पुराण-तालिका का अन्तिम राजा पुलमावि मुद्रा तथा अभिलेखीय प्रमाण से भी सुज्ञात है।

इस प्रकार आन्ध्र राजाओं का पौराणिक वृत्त बहुलांश में प्रामाणिक सिद्ध होता है।

सातवाहनों के परवर्त्ती राजवंश—पुराणों में राजवंशावली का संकलन मुख्यतया सातवाहनों के शासनकाल में (यज्ञश्री के शासनकाल में) लगभग पूरा हो चुका था। अतएव परवर्त्ती राजवंशों का अत्यन्त संक्षिप्त और अल्प विवरण ही पुराणों में उपलब्ध है। क्षेत्रीय राजवंशों में जिनकी चर्चा पुराणों में प्रमुख रूप से है गर्दभिन या गर्दभिल, शक, तुषार, मरुण्ड, हूण, आभीर, श्री पर्वतीय आदि हैं^१। इनके अतिरिक्त वाकाटक, मग और नैषध राजवंशों की विशेष चर्चा वायु और ब्रह्माण्ड पुराण में है।^२ गुप्तों के मूलस्थान या प्रारम्भिक शासन-क्षेत्र के विषय में वायुपुराण में निम्नलिखित श्लोक मिलता है :—

अनुगङ्गं प्रयागं च साकेतं मगधान्तथा।

पतान् जनपदान् सर्वान् भोक्ष्यन्ते गुप्तवंशजाः ॥

—वायु० ९९।२८३

गुप्त साम्राज्य की यह स्थिति सम्भवतः चन्द्रगुप्त प्रथम के समय में थी। इसके बाद के गुप्तों का विवरण पुराणों में उपलब्ध नहीं। पूर्वगुप्तों के सम-कालीन कुछ राजवंश जैसे चम्पावती के नाग, मथुरा के नाग, मणिधान्य के राजा (जिनके आधिपत्य में नैषध, यदुक, शैशीत, कालतोपक थे) देवरक्षित,

१. आन्ध्राणां संस्थिता राज्ये तेषां भृत्यान्वये नृपाः ।

सप्तैवान्ध्रा भविष्यन्ति दशाभीरास्तथा नृपाः ॥

सप्त गर्दभिलाश्चापि शकाश्चाष्टादशैव तु ।

यवनाष्टौ भविष्यन्ति तुषाराश्च चतुर्दश ॥

त्रयोदश मरुण्डाश्च हूणो ह्येकोनविंशतिः ।

×

×

×

आन्ध्राः श्रीपावर्त्तीयाश्च ते पञ्चशतं समाः ॥

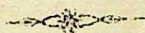
—मत्स्य० २७२।१७-२३

२. वायु० अ० ९९, ब्रह्माण्ड ३।७४।

अष्टम परिच्छेद : पौराणिक वंशवृत्त

३६७

(जो कोशल, अजीमर और पौण्ड्र का स्वामी था) ताम्रलिप्त, गुह, कलिग, महिष, महेन्द्र, सौराष्ट्र, अवन्ती आदि के राजवंशों की भी चर्चा है। इससे समुद्रगुप्त के दिग्विजय पूर्व की राजनीतिक स्थिति का अच्छा परिचय मिलता है। इन सभी राजाओं के प्रति पुराणकारों की आस्था नहीं थी और इन्हें अधार्मिक कहा गया है।^१ इसके बाद कलि के दोषों का वर्णन करके^२ पुराणों में राजवंशावली का विवरण समाप्त कर दिया गया है।

१. वायु० अ० ९९।३८७-८८।

२. वायु० अ० ९९।३८८-४१२। तथा —मत्स्य० २७२।२५-३४

नवम परिच्छेद

पौराणिक धर्म

पुराण के मूल विषयों का प्रतिपादन इतः = पूर्व एक स्वतन्त्र परिच्छेद में किया गया है। सामान्य जनता को वैदिक तत्त्वों तथा क्रिया-कलापों का लोक-दृष्ट्या प्रतिपादन करना पुराण का अपना तात्पर्य था। इस तात्पर्य के अनुकूल, परिवर्तित अवस्थाओं में, नये नये विषयों का भी सन्निवेश कालान्तर में पुराणों में किये गये। यह लोक-मर्यादों के निर्वाह की व्यापक दृष्टि से किया गया। स्कन्द पुराण के कुमारिका खण्ड में (४०।१९८) में इसी तथ्य का द्योतक यह सारवान् कथन उपलब्ध होता है—

इतिहास-पुराणानि भिद्यन्ते लोकगौरवात् ।

लोक-गौरव से इतिहास तथा पुराण भिन्न होते जाते हैं। इस सिद्धान्त के अनुसार नूतन विषयों का सन्निवेश पुराणों में किया जाने लगा। इन विषयों की सूचना वायुपुराण १०।४।११-१७ में बड़ी सुन्दरता से मिलती है।^१ नवीन विषय ये हैं—भुवनकोश (भूगोल तथा खगोल), वर्णाश्रम का धर्म, षोडश संस्कार (मुख्यतः श्राद्ध), व्रतोपासना, दान, पूजादीक्षा, राजधर्म, तीर्थमाहात्म्य, वैदिक साहित्य का विवरण, शैव-वैष्णव-शाक्त धारा के दार्शनिक तथा उपासना तत्त्व, आयुर्वेद तथा रत्न परीक्षा। इनका समावेश प्रतिपुराण में नहीं है, परन्तु आवश्यकता तथा रुचि के अनुसार पुराण के कर्ताओं ने तत्तत् पुराण में

१. पुराणेष्वेव बहुवो धर्मास्ते विनिरूपिताः ॥

रागिणां च विरागाणां यतीनां ब्रह्मचारिणाम् ।

गृहस्थानां वनस्थानां स्त्रीशूद्राणां विशेषतः ॥ १२ ॥

ब्राह्मणक्षत्रियविशां ये च सत्करजातयः ।

गङ्गाया या महानद्यो यज्ञव्रततपांसि च ॥

अनेकविधदानानि यमाश्च नियमैः सह ।

योगधर्मा बहुविधाः सांख्या भागवतास्तथा ॥

भक्तिमार्गा ज्ञानमार्गा वैराग्यानिलनीरजाः ।

उपासतुविधिश्चोक्तः कर्मसंशुद्धिचेतसाम् ॥

ब्राह्मं शैवं वैष्णवं च सौरं शाक्तं तथाऽऽर्जुनम् ।

षड्दर्शनानि चोक्तानि स्वभावनियतानि च ॥ १६ ॥

—वायुपुराण अध्याय १०४